

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Юрія Федьковича

Факультет історії, політології та міжнародних відносин

Кафедра історії України

Мінаєва Тетяна Василівна

**Культурно-освітня та пропагандистська діяльність Союзу
визволення України на теренах держав Четверного союзу**

(1914-1918 рр.)

(магістерська робота)

Науковий керівник:

к.і.н., доцент

Скорейко Г. М.

Чернівці – 2006

ЗМІСТ

ВСТУП		3
РОЗДІЛ I.	Діяльність політичних емігрантів з Наддніпрянської України в Галичині напередодні та на початку Першої світової війни	13
1.1.	Ідейні та організаційні передумови створення Союзу визволення України	13
1.2.	Утворення СВУ, його програмні засади та перші кроки	26
РОЗДІЛ II.	Інформаційно-пропагандистська робота Союзу визволення України протягом 1914-1918 рр.	41
2.1.	Періодичні органи СВУ та його міжнародні контакти як основний канал поширення інформації про "українську справу"	41
2.2.	Видавнича справа в українізованих таборах військовополонених	57
РОЗДІЛ III.	Освітня та культурницька діяльність представників Союзу визволення України серед військовополонених українців російської армії в таборах Австро-Угорщини та Німеччини	71
3.1.	Пошук форм та напрямків роботи серед військовополонених українців	71
3.2.	Освітня та мистецька робота серед полонених українців	83
ВИСНОВКИ		104
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ		108

ВСТУП

В умовах формування незалежної української традиції важливе місце посідають державотворчі ідеї, які пройшли випробування часом і можуть бути використані як базис для подальшого розвитку та реорганізації усіх сфер українського національно-культурного життя. У даному контексті особливе значення має вивчення та аналіз діяльності Союзу визволення України (СВУ) – організації, яка під час Першої світової війни зайняла активну позицію у справі пропаганди ідеї української соборності і незалежності, почала опікуватися полоненими українцями у німецьких і австрійських таборах, доклала чимало зусиль до створення мережі шкіл для українців на Волині тощо.

На жаль, в радянській історіографії історії України ця тема була неперспективною та неактуальною, а відповідно і малодослідженою. І лише в 90-х рр. ХХ ст. починається переоцінка величезної за масштабом культурницької та пропагандистської роботи представників Союзу визволення України та ґрунтовне дослідження різнобічних аспектів даної проблеми.

Отже, **актуальність** даної теми зумовлена, насамперед, необхідністю зваженого та об'єктивного підходу до висвітлення проблеми, перегляду та переоцінки ряду фактів з метою з'ясування реальних обставин та особливостей культурно-освітньої та інформаційно-пропагандистської діяльності представників Союзу визволення України в період Першої світової війни. Без наукової розробки даної теми неможливе повноцінне відтворення та осмислення подій 1914-1918 рр. та їх впливу на життя українців у післявоєнні роки. Дослідження діяльності СВУ має велике пізнавальне значення для розширення історичного кругозору та збагачення національної спадщини знань українського народу.

Об'єктом дослідження є суспільно-політична діяльність української політичної еміграції за межами етнічних українських земель в період Першої світової війни.

Предметом дослідження є культурно-освітня та пропагандистська

робота Союзу визволення України на землях держав Четверного союзу в роки Першої світової війни.

Хронологічні межі роботи окреслені періодом з початку серпня 1914 р., коли політичні емігранти з Наддніпрянської України утворили організацію під назвою Союз визволення України для ведення культурно-освітньої та пропагандистської діяльності поза етнічними українськими кордонами, до початку липня 1918 р., коли СВУ саморозпустився, вважаючи свою місію популяризації української проблеми серед європейської громадськості завершеною у зв'язку з утворенням на Україні власних державних органів влади.

Географічні межі роботи охоплюють території країн Четверного союзу. Водночас доцільним є іноді виходити за окреслені рамки для детальнішого висвітлення та розуміння деяких аспектів теми.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що отримані висновки роботи значно доповнюють знання про суспільно-політичну боротьбу українських емігрантів за українську державність та визнання її на міжнародному рівні в період Першої світової війни, форми та методи діяльності за кордоном на благо своєї етнічної батьківщини. Досліджений матеріал може бути використаним при написанні праць з політичної історії України, міжнародних відносин в ХХ ст., при підготовці лекцій та спецкурсів з історії України новітнього періоду, застосовуватися у якості наочно-виховного матеріалу на уроках української історії.

Джерельну базу магістерської роботи складають документи різні за характером та змістом. Зважаючи на це, їх можна поділити на кілька груп:

а) опубліковані та доступні для широкого загалу документи, які є особливо цінними для дослідників: політична платформа СВУ¹, "Проект работ [Союзу] визволення України серед полонених жовнів Російської України"²,

¹ Наша платформа // Україна в ХХ столітті. Збірник документів та матеріалів. – К.: Вища школа, 2000. – С.22-24.

² Проект работ [Союзу] визволення України серед полонених жовнів з Російської України // Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – К.: КДЛУ, 1999. – С. 256-259.

"Програма роботи СВУ серед полонених"¹, "Витяг з інструкції представникам СВУ по виокремленню українців із середовища полонених російської армії..."², "Звіт з діяльності Союзу визволення України серед полонених російської армії української народності"³, "Ухвали президії Союзу визволення України"⁴. Названі джерела містять детальну інформацію про основні плани та кроки на шляху до виокремлення полонених українців в окремі табори на теренах Австро-Угорщини та Німеччини, про практичну роботу представників СВУ по організації культурно-освітнього життя полонених. Важливим для дослідників діяльності СВУ є збірник документів під редакцією Б. Корольова та І. Михальського "Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.)"⁵, у якому з-поміж інших міститься ряд документів щодо функціонування Союзу визволення України: його програма, відоzwi, які видавалися до різних народів тощо.

б) друковані періодичні органи. Насамперед, доцільно назвати часопис "Вісник Союзу визволення України"⁶, який видавався у Відні протягом 1914-1917 рр. і містив значний масив інформації різної вартості для історика: від політичних, культурних, воєнних подій на Україні та у світі до різних оголошень та реклами. До цієї ж групи джерел належать часописи "Розвага"⁷, "Громадська думка"⁸, "Розсвіт"⁹ та "Вільне слово"¹⁰, які видавалися власними силами полонених в українізованих таборах і містять у різних рубриках відомості про щоденне життя полонених українців російської армії. В них

¹ Програма роботи СВУ серед полонених // Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.) – К.: КДЛУ, 1999. – С. 259-260.

² Витяг з інструкції представникам СВУ по виокремленню українців із середовища полонених російської армії під час їх другої оглядової подорожі по таборах Австро-Угорщини (15 квітня – 1 червня 1916 р.) // Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – К.: КДЛУ, 1999. – С. 255-256.

³ Звіт з діяльності Союзу визволення України серед полонених російської армії української народності // Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – К.: КДЛУ, 1999. – С. 260-265.

⁴ Ухвали Президії Союзу визволення України // Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр. – Л., 1994. – С. 415-417.

⁵ Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.) / Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. – Луганськ: СУДУ, 1999. – 163 с.

⁶ Вісник Союзу визволення України. – Відень, 1914-1917.

⁷ Розвага: часопис полонених українців у Фрайштадті. – 1917-1918.

⁸ Громадська думка: часопис полонених українців у Вецлярі. – 1917.

⁹ Розсвіт: часопис полонених українців у Раштаті. – 1917-1918.

¹⁰ Вільне слово: часопис полонених українців у Зальцведелі. – 1918.

розкриті питання культурно-освітнього життя мешканців таборів: створення та функціонування шкіл, поява різних курсів та викладів, відкриття таборових бібліотек, організація різноманітних гуртків і об'єднань полонених українців у таборах та за їх межами, ряд іншої надзвичайно важливої інформації відповідного спрямування.

в) мемуарна література. Даний блок джерел є досить багатим та різноманітним. Слід відмітити, що джерела даної групи несуть на собі відбиток суб'єктивізму в оцінках подій та характеристики тих чи інших явищ, що передбачає їх критичний аналіз та співставлення з іншими документами. Однак вони дозволяють зрозуміти особливості людського сприйняття, відчутти дух тієї епохи, без чого важко відтворити цілісну та, головне, живу історичну картину. У передмові до збірника "Союз визволення України у Відні (1914-1918)", зазначається, що спогади діячів СВУ та полонених "цінні не тільки для українського сучасного чи й прийдешнього історика, вони ще цікавіші для кожного українця, що хоче пізнати: як зростала, як розвивалася національна свідомість української людини на початку ХХ століття"¹. У названій збірці містяться спогади про особливості роботи СВУ, відтворюються такі сторони діяльності його представників, які ніколи не знайдеш у сухих та чітко підзвітних документах.

Важливими є спогади О. Скорописа-Йолтуховського, керівника Берлінського осередку СВУ, під назвою "Мої злочини", які містяться у збірнику "Хліборобська Україна"². Це своєрідний звіт з діяльності в період Першої світової війни, де детально подано відомості про методи роботи СВУ, про особливості того чи іншого кроку представників цієї організації. Вартою уваги є відповідь-пояснення О. Скорописа-Йолтуховського та М. Меленевського (останній був керівником Віденського осередку СВУ) російському

¹ Союз визволення України. Збір спогадів (1914-1918). – Відень-Нью-Йорк: Червона калина, 1979. – С. 6.

² Скоропис-Йолтуховський О. Мої "злочини" // Хліборобська Україна. Зб. 2-4. – Відень, 1920-1921. – С. 191-237.

Генеральному Штабу "Що ж таке "Союз визволення України"?", у якій спростовуються всі звинувачення проти Союзу та його діяльності.

Крім того, були використані "Мої спомини про недавнє минуле" Д. Дорошенка², де він дає узагальнену оцінку Союзу визволення України та його опіці над полоненими українцями російської армії та "Записки полоненого" О. Кобця³, що містять детальний опис зовнішнього та внутрішнього вигляду табору Фрайштадт, характеристики проявів культурного та освітнього життя, опис побутових випадків та ситуацій, які траплялися з українцями у полоні.

Цікавою є підбірка статей та спогадів В. Сімовича щодо СВУ, яка міститься у другому томі двохтомника "Василь Сімович. Літературознавство. Культура"⁴, виданому за ініціативою філологів Чернівецького національного університету, які розкривають культурницьку діяльність через призму бачення проблеми безпосередньо Сімовичем.

Доцільно відмітити статті А. Жука⁵, як одного з фундаторів СВУ, в яких подано історію створення та діяльності даної організації.

Зрозуміло, що ці праці страждають авторським суб'єктивізмом, але є цінними з точки зору сучасного історичного дослідження, оскільки містять цікаву інформацію описового характеру і доповнюють загальну картину.

Таким чином, зібрані та опрацьовані документи дозволяють повністю охопити та дослідити культурно-освітню та пропагандистську діяльність Союзу

¹ Меленевский М., Скоропис-Йолтуховский А. Что-же такое "Союз освобождения Украины"? (ответ российскому Генеральному Штабу на его извещении о названом Союзе). – Стокгольм, 1917. – 11 с.

² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918). – Ч.1. Галицька Руїна 1914-1917 років. – Л., 1923. – 133 с.

³ Кобець О. Записки полоненого (пригоди та враження учасника Першої світової війни). – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959 // <http://www.geocities.com/ukrexlibris2002/kobec/part3.html>.

⁴ Сімович В. Великдень у таборі полонених. Двадцять літ тому // Василь Сімович. Праці у 2-х томах. Т. 2. Літературознавство. Культура / Упоряд. Л. Ткач та ін. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. – С. 767-770; Сімович В. Відгук березневої революції 1917 р. в таборах полонених українців // Там само. – С. 771-774; Сімович В. Перед двадцятьма роками. (Спогад з праці по таборах полонених у Німеччині) // Там само. – С. 775-792; Сімович В. Початки національно-просвітньої праці серед полонених українців у таборі Фрайштадт // Там само. – С. 798-807; Сімович В. Союз визволення України (1914-1934) // Там само. – С. 761-764; Сімович В. Таборіві видання під час війни // Там само. – С. 755-758.

⁵ Жук А. Професор М. Грушевський і Союз визволення України в роках Першої Світової війни // Молода нація: альманах. – К.: Смолоскипи, 2002. – С. 111-134; Жук А. Союз визволення України // Пам'яткова Книжка Союзу Визволення України. Календар на 1917 рік. – Відень, 1917. – С. 366 – 384; Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України (Спомини у 20-ліття "Союзу") // Молода нація: альманах. – К.: Смолоскипи, 2002. - № 3. – С. 135 – 150.

визволення України на теренах держав Четверного Союзу та, відповідно, дають можливість виконати поставлену мету та завдання.

Аналіз **стану розробки проблеми** засвідчив наявність в історіографії різних, інколи діаметрально протилежних, оцінок стосовно створення і діяльності Союзу визволення України, його ролі в українській історії періоду Першої світової війни. Такий стан речей змусив диференційовано підходити до вивчення проблеми, зважаючи на рівень інформаційної насиченості та історичної відповідності кожної наукової розвідки з даної теми, що авторка і намагалася зробити.

Першою спробою історичної оцінки та наукового узагальнення діяльності СВУ стала брошура Ю. Липи "Союз визволення України"¹, яка вийшла в 1917 р. У ній автор з'ясовує мету створення організації, висвітлює його програмний документ, розглядає інформаційно-пропагандистську роботу СВУ серед європейської громадськості тощо. Дана праця має описовий характер без суттєвого джерельного обґрунтування, проте свого часу вона мала певне пропагандистське значення.

Після поразки українських національно-визвольних змагань, на дану тематику було накладено своєрідне табу, тому праці, які тією чи іншою мірою торкалися Союзу визволення України, видавалися за кордоном. Зокрема, в 1924 р. з'явилася праця О. Карманюка "Українська політична еміграція"², в якій автор, намагаючись прослідкувати еміграційні процеси, дещо зупиняється на історії діяльності СВУ в таборах військовополонених. На особливу увагу заслуговує наукова робота С. Наріжного³, який, розглядаючи культурницьку діяльність української еміграції в міжвоєнний період, торкається існування Союзу та наголошує на суттєвих наслідках його діяльності.

¹ Липа Ю. Союз визволення України. – Одеса: Народний стяг, 1917. – 30 с.

² Карманюк О. Українська політична еміграція (спроба історичного нарису). – Каліш: Чорномор, 1924. – 42 с.

³ Наріжний С. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Ч. 1. – Прага, 1942. – 372 с.

Важливим досягненням історіографії проблеми є дослідження Р. Роздольського¹, який глибоко аналізує діяльність СВУ в Туреччині, зокрема плани австрійського та німецького військового керівництва використати полонених українців для проведення дестабілізуючої операції в тилу російських військ на Півдні України та на Кубані. Ця робота посилюється використаними документами австрійського державного архіву.

На Україні в радянський період дослідники не займалися окремо питаннями діяльності СВУ, торкаючись цієї тематики лише поверхово, зважаючи на проблематику своїх досліджень. Даний історіографічний пласт відображає певну, притаманну для радянського періоду, тенденцію, коли роботи писалися фактично на основі однієї загальноприйнятої формули і, перш ніж потрапити до широкого загалу, проходили жорстку цензуру. СВУ називався однією з найреакційніших шпигунсько-диверсійних організацій, її представників не інакше, як "запроданцями" та "зрадниками", їх діяльність по створенню спеціальних таборів для військових полонених українців та налагодження в їхньому середовищі культурно-освітньої роботи характеризувалась, як "підривна діяльність в тилу російської армії", а національна пропаганда українських ідей серед європейської громадськості – як "буржуазно-націоналістична пропаганда за кордоном на користь австрійських та німецьких імперіалістів", "ідеологічна обробка полонених в націоналістичному антиросійському дусі". В такому історіографічному руслі написані праці В. Осечинського², І. Компанійця³, В.Беляєва та М. Рудницького⁴, І. Кулінича⁵, А. Кошик⁶, А. Малькова⁷, І. Кураса¹, Чередниченка² та ін. Ці

¹ Роздольський Р. До історії "Союзу визволення України" // Український самостійник. – 1969. - № 137. – С. 31-40; № 138. – С. 29-35; № 139. – 38-41; № 140. – С. 32-39; № 141. – С. 26-30; № 142. – С. 32-38.

² Осечинський В. К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. – Л., 1954. – 188 с.

³ Компанієць І. І. Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатській Україні під впливом ідей Великого Жовтня (1917-1920 рр.). – К.: АН УРСР, 1957. – 112 с.

⁴ Беляєв В., Рудницький М. Під чужими прапорами. – К.: Радянський письменник, 1958. – 292 с.

⁵ Кулінич І. М. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900-1914 рр.). – К.: АН УРСР, 1963. – 216 с.

⁶ Кошик А. К. Рабочее движение на Украине в годы Первой мировой войны и февральской революции. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1965. – 324 с.

⁷ Мальков А.А. Деятельность большевиков среди военнопленных русской армии (1915-1919 гг.). – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1971. – 272 с.

автори виступали з різкими оцінками Союзу визволення України, однак згадки про його діяльність на теренах держав Четверного союзу, хай і в негативному значенні, є зайвим підтвердженням справді масштабної роботи його представників на благо своєї Батьківщини і служать поштовхом до поглибленого вивчення даної проблематики.

Утворення самостійної української держави поклало кінець радянським історіографічним традиціям та науковим заборонам. З 90-х рр. ХХ ст. почався новий етап у дослідженнях, присвячених СВУ. Сучасні українські автори вже підходять до розгляду та вивчення даної проблеми виважено, об'єктивно, без яскраво вираженого ідеологічного спрямування з урахуванням принципу історизму.

Найбільш інформаційно повними є історичні дослідження І. Патера³, який основну увагу приділяє політичному та військовому чинникам в діяльності Союзу визволення України, детально характеризує ідейні передумови та історичні причини його створення, висвітлює налагодження ним зв'язків з політичними колами Німеччини та Австро-Угорщини, подає певні відомості про культурницьку роботу представників СВУ серед полонених українців, звертає увагу на діяльність СВУ серед полонених зі створення з їхнього середовища військових частин для участі у боротьбі за українську незалежність, аналізує причини саморозпуску організації. Науковий доробок І. Патера є одним з найгрунтовніших із зазначеної тематики.

¹ Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К.: Наукова думка, 1978. – 316 с.

² Чередниченко В. За кулісами так званого СВУ // Всесвіт. – 1973. – № 10. – С. 201-214.

³ Патер А. Андрій Жук і Союз визволення України // Молода нація: альманах. – К.: Смолоскипи, 2002. – № 3. – С. 58-82; Патер І. Галичина і галичани у діяльності Союзу визволення України // Збірник праць на пошану Л. І. Крушельницької. – Л., 1998. – С. 153-169; Патер І. Проблема соборності в діяльності Союзу визволення України (1914-1918 рр.) // Історія. (Частина II): Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Харків: Око, 1996. – С. 35-39; Патер І. Союз визволення України: заснування, політична платформа та орієнтація // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Л., 1999. – Вип. 34. – С. 331-339; Патер І. Союз визволення України і формування національних військових частин // Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2001. – № 5-6. – С. 169-173; Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Л., 2000. – 346 с.

Цінна аналітична та фактологічна інформація міститься в наукових розробках І. Срібняка¹. Значущість його робіт полягає в тому, що він подає своє бачення розвитку подій на основі опрацьованих джерел, віднайдених у архівах України та за кордоном. У своїх працях він дає всебічну характеристику побуту всіх категорій полонених українців в австрійських та німецьких таборах, зокрема звертає свою увагу і на українізовані табори у Фрайштадті, Вецлярі, Раштаті та Зальцведелі. Своїми науковими розробками І.Срібняк заклав підвалини для подальшого вивчення теми.

Особливий інтерес у сучасних дослідників викликають питання створення та функціонування періодичних органів СВУ та таборових часописів Фрайштадту, Вецляру, Раштату та Зальцведелю, які виконували інформаційно-пропагандистську роль. Наприклад, такі автори як С. Горевалов², О.Сидоренко³, Н. Сидоренко⁴, А. Животко⁵, М. Романюк та І. Крупський⁶ та ін. у своїх історичних розвідках детально висвітлюють процес створення офіційних часописів СВУ, налагодження видавничих товариств, їх еволюцію у самостійні таборові організації та масштаби поширення їхнього впливу в середовищі полонених українців у таборах та на робітничих командах. У їхніх дослідженнях міститься ряд цікавих фактів, які допомагають детально відтворити даний бік інформаційно-культурницької діяльності СВУ.

¹ Срібняк І. Видавнича діяльність полонених українців у Німеччині в 1914-1918 рр. (За матеріалами табірної преси та "Вісника СВУ") // Історія. (Частина II.): Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Харків: Око, 1996. – С. 250-256; Срібняк І. Культурно-просвітницька і організаційна діяльність Союзу визволення України у багатонаціональних таборах царської армії в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1917 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX століття. Вип. III. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 198-221; Срібняк І. Полонені та інтерновані вояки-українці в Європі (1914-1924 рр.). Автореферат докт. дис. – К., 2000. – 38 с; Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.) – К.: КДЛУ, 1999. – 296 с; Срібняк І. Табір полонених українців у Зальцведелі (Німеччина) у 1915-1917 рр. // Київська старовина. – 1997. – № 3-4. – С. 139-151; Срібняк І. Українська еміграція у Німеччині: погляд історика // Всесвіт. – 1998. – № 11. – С. 141-144; Срібняк І. Український табір військовополонених у Зальцведелі (Німеччина) в 1915-1918 рр. // Політологія. Етнологія. Соціологія: Доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Харків, 1996. – С. 405-410.

² Горевалов С.І. Військова журналістика України: історія та сучасність. – Л.: Вид-во Військового ін-ту при ДУ "Львівська політехніка", 1998. – 388 с.

³ Сидоренко О. Українська таборова преса часів Першої світової війни: політико-національні орієнтири // Історія. (Частина II.): Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Харків: Око, 1996. – С. 207-210.

⁴ Сидоренко Н.М. Національно-духовне самоствердження: У 3-х ч. Ч.1. Українська таборова періодика часів Першої світової війни. – К.: Дослідницький центр історії української преси, 2000. – 202 с.

⁵ Животко А. П. Історія української преси. – К.: Наша культура і наука, 1999. – 368.

⁶ Романюк М., Крупський І. До історії становлення української таборової преси (1915-1917 рр.) // Історія. (Частина II.): Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Харків: Око, 1996. – С. 213-222.

Сам факт появи ряду наукових публікацій, присвячених функціонуванню СВУ в роки Першої світової війни, засвідчує зростання інтересу до даної теми загалом та її окремих аспектів. В деякій мірі це зумовлено появою і доступністю для широкого загалу певних документальних свідчень відповідного змісту.

Отже, аналіз історіографії даної теми дає підстави стверджувати, що наявна література є достатньою для дослідження діяльності СВУ в країнах Четверного союзу та дозволяє вирішити поставлені перед автором завдання.

Метою даної роботи є аналіз ідейних положень та основних напрямків діяльності Союзу визволення України на теренах Четверного союзу.

На основі поставленої мети були визначенні такі **завдання**:

- прослідкувати діяльність політемігрантів з Наддніпрянщини в Галичині напередодні Першої світової війни;

- з'ясувати процес формування ідейних засад Союзу визволення України та проаналізувати його початковий етап діяльності;

- охарактеризувати форми та засоби пропагандистської діяльності представників СВУ серед української діаспори та громадськості держав австро-німецького блоку;

- проаналізувати прояви культурно-освітньої та національно-агітаційної роботи в таборах для військовополонених в Австро-Угорщині та Німеччині;

- з'ясувати головні наслідки пропагандистської та культурно-освітньої роботи представників СВУ в роки Першої світової війни.

Поставлені перед автором мета та завдання зумовили **структуру роботи**, яка складається зі вступу, трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків та списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ I

Діяльність політичних емігрантів з Наддніпрянської України в Галичині напередодні та на початку Першої світової війни

Рубіж XIX – XX ст. виявився знаковим для українського народу. На Європейському континенті поступово на перше місце вийшла політична демократія з розгалуженою мережею політичних партій, парламентською боротьбою, масовою політичною пресою, численними рухами, які визначили обличчя нового століття. У політичному лексиконі Європи з'явилося поняття "українське питання". Все це актуалізувало політичні завдання українського національно-визвольного руху, вимагало нових теоретичних і організаційних рішень. Дискусії серед української еліти щодо вибору між культурно-просвітницькою та політичною діяльністю перейшли на обговорення стратегії і тактики здобуття автономії, політичної самостійності, соціальних та політичних прав народу. Проте, далі дискусій та обговорень справа не йшла аж до початку Першої світової війни, вибух якої призвів до справжньої консолідації певних політичних сил та винесення проблеми самовизначення українського народу на перші сторінки своїх програм. Однією з організацій, яка взяла за основу своєї діяльності питання самостійності України, став Союз визволення України (СВУ), який діяв протягом 1914-1918 рр.

1.1. Ідейні та організаційні передумови створення Союзу визволення України

У свідомості української інтелігенції з початком XX ст. розпочався новий етап формування концепції майбутнього розвитку України, причому на Західній Україні цей процес проходив інтенсивніше завдяки більшим демократичним свободам, які надавалися українцям урядом Австро-Угорщини. Зокрема: українці мали широкі права в галузі культурного розвитку (діяла "Просвіта", видавалися українські газети, у Львові працювало наукове

товариство ім. Т. Шевченка тощо). Крім того, на західноукраїнських землях діяли крайові сейми, з 1867 р. проводилися вибори до парламентів Австрії та Угорщини. Натомість, населення Правобережної України до 1911 р. не мало жодних можливостей отримати хоча б елементарні навички політичної діяльності¹. Щодо такого скрутного становища на Наддніпрянській Україні відомий теоретик Ю. Бачинський ще в останньому десятилітті XIX ст. писав наступне: "...попри боротьбу з російським абсолютизмом, потреба... вже почати тій малій горстці свідомих вже українців будити серед української суспільності в Росії... думки про політичну самостійність України. ...чим скорше та думка прийметься..., тим легшою буде і боротьба за неї"². Проте, за твердженням І.-П. Химки, з огляду на певні політичні причини "...українська інтелігенція не могла бачити далше поза ідею федералізму, поки війна й інтелігенція не відкрили їм очі"³. Як побачимо далі, партійна нетерпимість один до одного завадила об'єднанню різних політичних сил для спільної боротьби за майбутнє України, що привело до втрати цінного часу для набуття організаційних самостійницьких традицій.

У середовищі українських науковців існують різні погляди на причини повільного розвитку політичної сфери діяльності наддніпрянських українців в кінці XIX – на початку XX ст. Український дослідник С. О. Телешун, наприклад, вважає, що вирішальними факторами повільної політизації українського національного руху в Росії були: 1) відсутність легального політичного простору та 2) офіційна політика царського уряду, яка проголошувала приналежність всіх українців ("малоросів") до єдиного руського народу, який є панівною нацією імперії⁴. Дослідник з діаспори М. Сосновський висловлював думку, що довголітнє суспільно-політичне і культурне поневолення українського народу не створювало сприятливого клімату для

¹ Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В. І. Танцюри. – К.: Академія, 2002. – С. 183.

² Бачинський Ю. Україна *ingredenda*. – К.: Основні цінності, 2003. – С. 120.

³ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза, 2000. – С. 96.

⁴ Телешун С. О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX століття. – К., 1996. – С. 103.

повноцінного і самостійного політичного мислення, що, в свою чергу, привело до втрати зв'язку з державницькими традиціями княжої доби та козаччини¹. Крім того, називають ще деякі особливості розвитку політичної боротьби на Наддніпрянській Україні: 1) українські інтелігенти, представники інших вищих верств суспільства, зваблені блиском російської культури та захоплені ритмом давилісної системи, масово асимілювалися; 2) в Україні надто довго панувала лояльність до влади (ментальна особливість нації), надія, що нова влада подобришає, змилюється і сама дасть людям свободу і справедливість². Зважаючи на такі обставини та враховуючи той факт, що на початку ХХ ст. Галичину вважали "українським П'ємонтом", деякі українські діячі сподівалися, що саме вона стане осередком відродження всього українського народу по обидва береги Дніпра.

Ще однією особливістю цього періоду була поява на політичному обрії молодого покоління, яке розпочало з новою силою боротьбу за політичні та культурні права українців. За словами Івана Франка: "В останнім двадцятиліттю 19-го віку... вийшла нова генерація робітників і вкинула в ту прірву велику працю, велику силу горячого запалу і твердої віри в будучину нашої нації. Ця генерація завіяла бурю в національній житті та рівночасно прочистила повітря, проложила не в однім напрямку нові стежки. Вона розбудила пристрасті там, де спочатку була байдужість і рутинна, оживила пульс народного життя"³. Ці слова можна вважати вірною оцінкою того політичного становища, яке склалося на початку ХХ ст. Дійсно, культурницька діяльність, якою до цього часу задовольнялися українці, відійшла на другий план, а на перше місце висувається проблема саме політичного спрямування українського національно-визвольного руху.

Певні свободи розвитку українців у австрійській частині України, утворення політичних партій, поява молодого покоління, сповненого сил та надій – все це сприяло активізації політичного розвитку наддніпрянських

¹ Сосновський М. Дмитро Донцов: політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму. – Нью-Йорк-Торонто, 1974. – С. 28.

² Донцов Дмитро. Твори. Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Л.: Кальварія, 2001. – С. 24

³ Цит. за: Чернецький А. Спомини з мого життя. – К.: Основні цінності, 2001. – С. 5.

українців, що вилилося у створення першої політичної партії на Великій Україні. На початку 1900 р. на Наддніпрянщині розпочала свою діяльність Революційна Українська Партія (РУП) з чіткою національною програмою, яка була опублікована у тому ж таки році у Львові. Автором брошури "Самостійна Україна", в якій обґрунтовувалася ідея незалежності українського народу, був М. Міхновський. Зрозуміло, що такі радикальні погляди в підросійській Україні не віталися, тому для конспірації ініціали РУП розшифровувалися як ініціали якогось Романа Урбановича Погибко¹. Проте діяльність партії не набула організаційної спільності і з часом відбувся розкол через неприйнятність більшістю самостійницької програми.

За словами відомо львівського історика Я. Грицака, ідеологію РУП визначав традиційний для більшості українських партій "джентльменський набір" – поєднання національних вимог з аграрним соціалізмом. Частина рупівців вирішила відмовитися від національних вимог і вже влітку 1904 р. з РУП вийшла група на чолі з М. Меленевським і О. Скорописом-Йолтуховським. Ця група організувала Українську соціал-демократичну спілку (УСДС), яка почала співпрацювати з Російською соціал-демократичною робітничою партією. Сама ж РУП наприкінці 1905 р. була перейменована на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП)². Отже, діяльність РУП як партії з гаслом створення самостійної України не витримала іспиту на міцність і після її розпаду ця ідея була відкладена на невизначений термін.

Варто відзначити, що створення наддніпрянцями партії з самостійницьким гаслом викликало жорстку реакцію з боку російського уряду. Майже одразу ж почала формуватися політична еміграція з Наддніпрянщини, яка в основній своїй масі шукала захисту від переслідувань царських жандармів в Галичині. Започаткували політичну еміграцію до Львова Євген і Катерина Голіцинські на початку 1902 р. З 1903 р. до них приєдналися В. Винниченко, М. Меленевський, П. Канівець, М. Порш, О. Скоропис-Йолтуховський, В.

¹ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. I. Революційна Українська Партія (РУП). – Б. м., Книгоспілка, б. р. – С. 59.

² Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза, 2000. – С. 85.

Степанківський та ін¹. Вони займалися видавництвом, забезпечували пересилку літератури на Наддніпрянщину тощо. Досвід у цій сфері діяльності став у нагоді пізніше, коли частина їх в роки Першої світової війни активно працювала від імені Союзу визволення України.

Активізація демократичного руху в Росії, зокрема, події першої російської революції 1905-1907 рр., сприяли переходу від просвітництва до боротьби за національні права. Емігранти почали повертатися на Наддніпрянщину і включатися в революційні дії, сподіваючись на втілення в життя ідеї національного відродження. Після проголошення свободи від цензури, вкінці 1905 р. вже видавалися 34 українські газети, часописи. Російською Академією наук на початку 1905 р. було прийнято рішення про неприпустимість будь-яких перешкод в розвитку української мови². Були ще деякі поступки українському визвольному руху. Проте такі багатообіцяючі досягнення зазнали повного краху після завершення революції.

Сумнозвісний царський указ від 3 червня 1907 р. поклав початок жорстокої реакції самодержавства на революційний процес. Всупереч маніфесту від 17 жовтня 1905 р., він розпустив II Державну Думу і ввів в дію новий виборчий закон. З новим завзяттям почалися масові переслідування та арешти осіб, причетних до революційних подій, закривалися україномовні видання. Було категорично заборонено проводити заняття українською мовою в тих школах, в яких її ввели під час революції, цензурою не дозволялося вживати у будь-яких публікаціях слова "Україна", "український народ". Царська влада перешкоджала збору коштів серед населення України для спорудження пам'ятника Т. Шевченку на його могилі у Каневі. Одну за одною насильницьки закрили "просвіти"³. Таким чином, українське питання, поставлене на порядок денний російською революцією 1905-1907 рр. не

¹ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Л., 2000. – С. 43.

² Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.) / Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. – Луганськ: СУДУ, 1999. – С. 3.

³ Сарбей В. Г. Національне відродження України / Україна крізь віки: в 15-ти томах. – К.: Альтернатива, 1999. – Т. 9. – С. 284.

здобуло свого вирішення і потребувало глибокого осмислення для вироблення ефективних засобів його розв'язання.

Репресивна політика, виразником якої став міністр внутрішніх справ П. А. Столипін, активно пропагувалася ним і втілювалася в життя. В 1908 р. з'являється указ Сенату про "шкідливість" культурної та освітянської роботи в Україні, який посилив ворожість офіційної Росії до національно-визвольного руху¹. Ще важчим ударом по українському руху став циркуляр Столипіна від 20 січня 1910 р., в якому йшла мова про заборону реєструвати будь-які "інородні" товариства та видавництва, маючи на увазі українські та єврейські організації². Цей циркуляр яскраво проілюстрував офіційну тенденцію, яка виступала в політиці Санкт-Петербурга з кінця XIX ст. – перетворення Росії з багатонаціональної імперії на централізовану російську національну державу. Тому, не дивно, що погляди української еліти Наддніпрянщини дедалі частіше зверталися на Австро-Угорщину, як зразок відносно вільного способу життя українців. Столипінська реакція, з одного боку, та сподівання на допомогу австро-угорських урядових кіл, з іншого, привели до сплеску нової хвилі еміграції, центром якої залишалася Галичина.

Перебуваючи за межами Російської імперії, емігранти не відмовилися від ідеї відновити революційний рух на Наддніпрянській Україні та, пильно слідкуючи за подіями на міжнародній арені, прагнули донести українську справу до відома громадської думки Європи.

Після кількарічного затишшя політичні втікачі розпочали активні спроби створити певну організацію, яка б об'єднала їх розпорошені сили та дозволила б діяти ефективніше для української справи. Особливістю такого процесу був перехід на самостійницькі позиції представників тих політичних сил, які раніше негативно ставилися до ідеї самостійності України, вважаючи автономію в межах Російської імперії такою, що краще відповідає реальним прагненням українського народу. Свою роль в радикалізації поглядів емігрантів з

¹ Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.) / Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. – Луганськ: СУДУ, 1999. – С. 4.

² Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза, 2000. – С. 90.

Наддніпрянщини відіграли галичани, які стояли на твердих антиросійських позиціях і сприяли утвердженню в свідомості самостійницьких переконань.

Безпосередню діяльність, яка під час Першої світової війни велася представниками Союзу визволення України, було розпочато ще у перші місяці 1911 р. Протягом 4-6 березня у Львові за участю А. Жука, Л. Юркевича, В. Степанківського, В. Кушніра і В. Липинського проходили наради стосовно засобів здобуття Україною своєї незалежності¹.

Проте вже перше засідання показало, що розраховувати на спільність дій та думок – марна справа. Кожен з учасників наради відстоював власну точку зору. Зокрема, В. Липинський вважав, що на перший план мають висуватись не культурницькі, а національно-державні вимоги. Він обстоював повну самостійність без орієнтації на чужі сили, не виключаючи при цьому можливості прилучення до Австро-Угорщини – як один з етапів на шляху до державної незалежності. В. Степанківський і В. Кушнір займали виразну австро-угорську орієнтацію. Натомість, Л. Юркевич розглядав це питання з точки зору "класової боротьби", вважаючи утворення держави прерогативою пролетаріату. А. Жук дотримувався "золотої середини". На його думку, для здобуття незалежності прийнятні різні форми, які мають базуватися на реальних політичних обставинах, виходячи з вигідної міжнародної ситуації².

Єдине, до чого дійшли спільно – це необхідність видання друкованого органу під назвою "Вільна Україна", який мав трактувати різні питання українського життя з позиції інтересів нації, як цілісності. За основу програми видавничого органу були прийняті положення, розроблені А. Жуком. Ці положення зводилися до наступного:

- культурний та економічний розвиток українського народу можливий лише за сприятливих умов, тоді як Росія не передбачає національного розвитку українського народу;

¹ Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – С. 94.

² Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Л., 2000. – С. 52-54.

- першочергове завдання української політики – пробудження в масовій свідомості українців розуміння невідповідності економічних і культурних інтересів України і Росії та активізація національно-політичного руху;

- економічний визиск України Росією та гальмування нею культурного розвитку нашого народу є базою національно-політичних постулатів, спільних для всіх верств українського народу;

- забезпечити всебічний культурний та економічний розвиток українців може лише національна незалежність, а незалежна Україна може бути витвором лише української національної революції;

- етапом до національної незалежності може бути прилучення України чи її частини до Австрії, об'єднання з Галичиною та Буковиною та організація в окрему національно-територіальну одиницю;

- державний занепад Росії був би в інтересах усіх національностей, які її заселяють та прискорили б суспільно-політичний розвиток у цілій Європі;

- в національно-політичній боротьбі слід використовувати всі можливості громадської діяльності та участі в загальному політичному житті;

- практичним національно-політичним постулатом для Австрії є поділ Галичини¹.

Прийняті на березневій нараді положення накреслили визначальні пріоритети нового етапу українського національно-визвольного руху, який на початку Першої світової війни дав життя самостійницькій, відверто антиросійській організації – Союзу визволення України.

Передбачалося, що проєктований часопис активно виступатиме проти русифікації, використовуватиме кожную слушну нагоду для національних маніфестацій та демонстрацій, популяризуватиме гасло "свій до свого". Таким чином, планувалося задіяти всі можливі форми виступів національного характеру, які б в кінцевому підсумку привели б до національного повстання².

¹ Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України (Спомини у 20-ліття "Союзу") // Молода нація: альманах. – К.: Смолоскипи, 2002. - № 3. – С. 136.

² Там само. – С. 136.

Про прийнятті на нараді рішення В. Липинський повідомив митрополита А. Шептицького та професора М. Грушевського. Перший прийняв звістку про створення нової самостійницької організації та її друкованого органу позитивно, побажавши, щоб з того "щось добре вийшло", а М. Грушевський до цієї ідеї поставився з певною обережністю, нічого конкретно не сказавши¹.

Активна діяльність В. Липинського та вболівання за позитивне ставлення до прийнятого на нараді рішення пояснювалося тим, що саме йому належить ідея, а згодом і проект, створення політичної організації під назвою "Союз визволення України", який, використовуючи сприятливу міжнародну ситуацію, повів би боротьбу за відновлення української держави². Вперше з цим планом В. Липинський виступив ще в 1910 р.³, проте реалізовано його було лише в 1914 р., коли дійсно склалися сприятливі обставини для пропаганди та реального вирішення "українського питання".

До справи видавництва часопису "Вільна Україна" взялися А. Жук, І. Крип'якевич та В. Темницький. Було підготовлено перший номер, однак до його видання справа так і не дійшла, оскільки розгорілася нова суперечка стосовно назви органу. В. Степанківський та В. Кушнір почали вимагати змінити назву з "Вільної України" на "Визволення" (проти чого категорично виступив В. Липинський, вбачаючи в назвах два різні світогляди), передачі всього видавництва в їх руки й зміни його ідейної платформи у про австрійському напрямку. В цей же час відмовився від співпраці з самостійниками та їх майбутньою організацією Л. Юркевич. Разом з цим було втрачено обіцяну раніше Л. Юркевичем матеріальну допомогу. Наслідком суперечок стало те, що вже готовий до друку номер "Вільної України" так і не вийшов у світ⁴.

¹ Лавров Ю. П. Про ідейні й організаційні засади Союзу визволення України // Укр. іст. журн. – 1996. - № 6. – С. 83-84.

² Будков Д., Веденєєв Д. Слово правди про Україну. Міжнародно-інформаційна діяльність Української держави. 1917-1923 рр. – К. : "К.І.С.", 2004. – С. 34.

³ Сосновський М. Дмитро Донцов: політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму. – Нью-Йорк-Торонто, 1974. – С. 128.

⁴ Лавров Ю. П. Про ідейні й організаційні засади Союзу визволення України // Укр. іст. журн. – 1996. - № 6. – С. 84-85.

На такій, не дуже оптимістичній ноті, закінчилися спроби українських емігрантів-самостійників створити власну організацію. Проте озвучені ними ідеї не забулися, а лише були відкладені на певний час. Згодом вони знайшли своє втілення у створенні нових організацій, в основі яких лежали самостійницькі концепції березневої нарада 1911 р.

Одна з таких організацій була заснована В. Степанківським та В. Кушніром у Львові в кінці 1912 р. під назвою "Молодоукраїнський Комітет". Організатори комітету протягом 1911-1913 рр. займалися популяризацією ідей "молодоукраїнства". Представники цього руху вважали себе єдиними виразниками національного відродження українського народу. Проте, крім видання заклику до суспільства про добровільні внески на реалізацію задекларованих цілей та кількох статей з поясненням завдань організації, нічим більше рух себе не проявив і на початку 1913 р. перестав існувати¹. І хоч "молодоукраїнство" не набуло чітких організаційних форм, все ж воно стало помітним явищем в передвоєнному політичному русі емігрантів-наддніпрянців.

Крім молодоукраїнського руху, у Львові восени 1912 р. з ініціативи А. Жука було створено Український Інформаційний Комітет, який об'єднав довкола себе українців-емігрантів зі Східної України, а також деякого з галичан. На голову Комітету було запрошено професора Р. Залозецького, англійського консула у Львові. Заступником голови став В. Бачинський, представників української національно-демократичної партії Галичини. Функції секретаря виконував А. Жук. Серед членів Комітету були тодішній редактор "Діла" В. Панейко, Я. Весоловський, В. Пачовський, І. Петрушевич та ін. Український Інформаційний Комітет (УІК) мав згодом перетворитися на політичну організацію або заснувати окрему політичну організацію, при цьому лишаючись органом того утворення для літературної пропаганди української справи².

¹ Див. докл.: Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Л., 2000. – С. 59-63.

² Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України (Спомини у 20-ліття "Союзу") // Молода нація: альманах. – К.: Смолоскипи, 2002. - № 3. – С. 139.

Зважаючи на основне завдання Комітету – пропаганду в Європі "української проблеми" та привернення до неї уваги офіційних кіл європейських держав, – його представники вважали за необхідне створити свій архів. У зверненні до національних організацій з проханням надати матеріальну допомогу і співпрацю, Комітет просив редакторів часописів надсилати свою друковану продукцію у двох примірниках, а товариства та організації – звіти про діяльність¹. Оскільки комітет безпартійною організацією, число його членів та прихильників поступово зростало.

Звісно, не все складалося так, як би цього хотілося діячам Комітету. Вони дуже сподівалися на підтримку з боку австрійського уряду, який, однак, до створення та діяльності УІК поставився прохолодно. Втім, попри цю невдачу, Український Інформаційний Комітет поступово розгортав свою роботу. Його представникам вдалося заснувати свої осередки у кількох європейських столицях. Для активної роботи в цих країнах та налагодження як політичних, так і громадських контактів, було залучено осіб, які вже мали справу з інформаційною діяльністю і знали тонкощі пропагандистської роботи: І. Борковський працював у Празі, Я. Федорчук – у Парижі, Л. Шишманова-Драгоманова – в Софії, а у Лондоні зусиллями В. Степанківського було створено Український Комітет, який складався виключно з англійців і очолювався Дж. Рафаловичем². Крім того, протягом 1912-1914 рр. львівський Комітет розгорнув масштабну публікаторську роботу, друкуючи на приватні пожертвування брошури і численні статті про Україну, історію її народу та визвольні змагання. В майбутньому всі зроблені УІК кроки стануть у нагоді Союзу визволення України.

В. Липинський не був членом Українського Інформаційного Комітету, оскільки перебував постійно у Кракові, готуючи до друку свою книгу, проте він прихильно поставився до утвореної організації.

¹ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Л., 2000. – С. 64-65.

² Лавров Ю. П. Про ідейні й організаційні засади Союзу визволення України // Укр. іст. журн. – 1996. - № 6. – С. 85.

В грудні 1912 р. В. Липинський прислав до Комітету меморіал під назвою "Про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі". У документі було розглянуто перспективи в разі виникнення російсько-австрійського збройного конфлікту, жодна з яких не відповідала б інтересам українського народу, тому автор пропонував наступне: "В майбутній австро-російській війні не ставати свідомо, виразно й голосно ні по стороні Австрії, ні, тим більше, по стороні Росії"¹. Також В. Липинський окреслив гасла національно-визвольного руху українців та політичні перспективи його перемоги.

Для втілення в життя ідеї боротьби за державну незалежність України В. Липинський пропонував "...заснувати Союз українських державників – Союз визволення України. Союз цей розпочинає зараз літературну агітацію... і в разі вибуху австро-російської війни блокується з тими українськими партіями, які на підставі спільної мінімальної соціальної платформи згодяться підняти масовий рух за політичною незалежністю України"². Активні діячі Українського Інформаційного Комітету, ознайомившись з положеннями меморіалу В. Липинського, не погодились із його змістом, який, на їх думку, носив неприйнятний характер. У документі пропонувалося у разі початку збройного конфлікту зайняти позицію нейтралітету і зосередитись на веденні лише культурницької роботи (від чого молода плеяда українських політиків-самостійників прагнула відійти), проте створення проектованого ним СВУ вважали слухним.

Водночас, коли представники львівського УІК займалися практичною (інформаційно-представницькою) діяльністю та розглядали можливості та перспективи створення самостійницької організації, паралельно вироблялися ідейно-теоретичні засади діяльності такої організації. В липні 1913 р. на II всеукраїнському студентському з'їзді у Львові відомий публіцист і теоретик

¹ Лавров Ю. П. Про ідейні й організаційні засади Союзу визволення України // Укр. іст. журн. – 1996. - № 6. – С. 87.

² Див. докл.: Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України (Спомини у 20-ліття "Союзу") // Молода нація: альманах. – К.: Смолоскипи, 2002. - № 3. – С. 141-144.

українського державного відродження Д. Донцов прочитав реферат на тему: "Сучасне політичне положення нації і наші завдання", в якому закликав до зміни гасла "автономія українських земель". На його думку, "...актуальним є не гасло самостійності – мріяли ж колись наші українці про самостійну Україну в злуці з Росією! Актуальним, більше реальним, більше конкретним – і скоріше здійсненним! – є гасло *відірвання* від Росії, зірвання всякої злуки з нею, - *політичний сепаратизм*"¹ (виділено Д. Донцовим). Автор доводив, що політична незалежність України від Росії – це єдиний реальний шанс для розвитку української державності, оскільки без українських багатих земель Росія перестане бути наддержавою. Допомога зовні надійде обов'язково: послаблення Росії приведе до стабілізації в Європі.

Діяльність львівського УІК та виступ Д. Донцова збіглися у часі з міжнародною напругою, пов'язаною з Балканськими війнами. Росія відкрито співчувала і підтримувала балканські держави у війні з Туреччиною, а інтереси Австро-Угорщини вимагали збереження status quo на Балканах та зміцнення Туреччини. Обидві країни були готові вступити у бій за вплив на Балканах². Крім Австро-Угорщини та Росії, уряди яких підраховували для себе плюси і мінуси Балканських подій, на початку 1913 р. до російсько-австро-угорського протистояння приєдналася Німеччина, невдоволена діями Росії на турецькому кордоні³. Не вистачало лише приводу для початку збройного конфлікту. Враховуючи ці обставини емігранти-наддніпрянці почали всерйоз готуватися до боротьби проти російського царизму та постійного національного гноблення Українців, намагаючись зробити все можливе для досягнення поставленої мети – утворення вільної незалежної української держави.

Таким чином, ідейні та організаційні засади Союзу визволення України почали формуватися ще на рубежі XIX – XX ст., коли з'явилася перша політична партія (РУП) на Наддніпрянській Україні і одразу ж висунула своїм

¹ Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання. (Реферат виголошений на II всеукраїнським студентським з'їзді в липні 1913 року у Львові). – Л.: Молода Україна, 1913. – С. 17; Донцов Дмитро. Твори. Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Л.: Кальварія, 2001. – С. 80.

² Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України (Спомини у 20-ліття "Союзу") // Молода нація: альманах. – К.: Смолоскипи, 2002. - № 3. – С. 139-140.

³ Левинський В. Причини світової війни. – К.: Робітничка газета, 1918. – С. 39-40.

гаслом боротьбу за самостійність України. Згодом Революційна Українська Партія, не витримавши політичного тиску розкололася: дехто з членів залишився, дехто ввійшов у новостворену Українську соціал-демократичну Спілку, дехто взагалі відмовився від ідеї самостійності України. Потім була невдала спроба створити самостійницьку організацію в березні 1911 р.

Якісно новий етап почався в 1912 р., коли вже існував "молодоукраїнський" рух та було створено Український Інформаційний Комітет у Львові. Тобто, українська політична еміграція, пройшовши ряд випробувань, подолавши всі незгоди та протиріччя, напередодні війни зуміла сформувати в Галичині міцне ядро однодумців. В середині львівського Комітету, покликаного знайомити європейську громадськість з життям українського народу і його боротьбою за національне визволення, почала зароджуватись та ідейно обґрунтовуватись нова українська самостійницька політична організація.

1.2. Утворення СВУ, його програмні засади та перші кроки

Початок Першої світової війни призвів до суттєвого поживлення діяльності українських політичних емігрантів з Наддніпрянської України, значна кількість яких у цей час перебувала у Галичині, де переховувались від пильного жандармського ока. Дії царської армії, яка після тимчасового захоплення Галичини у другій половині 1914 р. вдалась до придушення ознак українського національного життя, остаточно переконали емігрантів-українців у необхідності рішучої боротьби проти Російської імперії. У різних політичних колах зріла думка, що поразка Російської імперії створить реальну можливість для національної самореалізації України¹.

З початком Першої світової війни було втілено в життя ідею створення політичної організації з самостійницькими прагненнями. 4 серпня 1914 р. у

¹ Патер І. Проблеми соборності в діяльності Союзу визволення України (1914-1918 рр.) // Історія. Частина II. Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Харків: Око, 1996. – С. 37-39.

Львові наддніпрянськими політичними емігрантами було засновано "Союз визволення України" як політичну позапартійну організацію. Його фундаторами виступили В. Дорошенко, Д. Донцов, М. Залізняк та А. Жук., згодом до них приєдналися М. Меленевський та О. Скоропис-Йолтуховський, які повернулися з Лондона, де їх застав початок збройного конфлікту¹. Окрім вже названих членів, до організації увійшли вихідці з колишньої Революційної Української Партії (після розколу РУП – Українська соціал-демократична робітничая партія та Українська соціал-демократична спілка): Ю. Бачинський, О. Безпалко, Л. Цегельський та ін.².

Очолив Союз визволення України Д. Донцов, секретарем організації став В. Дорошенко. Відповідно до списку, складеного А. Жуком, за весь період існування Союзу визволення України він нараховував понад 250 членів, співробітників та активістів з числа військовополонених українців³. Як відомо, вони мали різні політичні погляди та ідейні переконання, але сприймали основний постулат організації – політична самостійність України.

Про заснування СВУ було повідомлено К. Левицького та митрополита А. Шептицького, які схвалили такий крок емігрантів-наддніпрянців. Одразу ж організація отримала два місця з правом дорадчого голосу в Головній Українській Раді (ГУР), сформованій галицькими українцями 1 серпня 1914 р. Представниками СВУ в ГУР стали Д. Донцов і М. Залізняк⁴. Вони репрезентували там свою політичну програму.

В основу програмного документу були покладені положення, які розробив А. Жук ще в 1912 р. для створення політичної організації під назвою "Український Комітет". Пізніше цю назву було змінено на запозичену від проекту В. Липинського і майбутня організація отримала вже відому нам назву

¹ Дорошенко Д. І. Історія України, 1917-1923 рр. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Упоряд. К. Ю. Галушко. – К.: Темпора, 2002. – С. 44.

² Голуб А. І. Європейські обрії української соціал-демократії (кінець XIX – 1 половина XX ст.). – Дніпропетровськ, 1998. – С. 33.

³ Патер І. Андрій Жук і Союз визволення України // Молода нація: альманах. – К.: Смолоскипи, 2002. - № 3. – С. 62.

⁴ Патер І. Союз визволення України: заснування, політична платформа та орієнтація // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1999. – Вип. 34. – С. 331.

"Союз визволення України"¹. Варто відмітити, що "основи" були подані в скороченому вигляді, що, однак, не привело до підміни понять та втрати основного змісту.

У програмному документі, зачитаному перед членами ГУР, підкреслювалося, що "в Союзі репрезентовано всі ті політичні напрями, що стоять на становищі державної самостійності українського народу, а реалізацію своїх національно-політичних і економічних стремлінь в даний момент пов'язують з розбиттям Росії у війні". Наслідком поразки Російської імперії мала стати самостійна Україна – конституційна монархія з демократичним ладом, однопалатною системою законодавства, громадянськими, мовними та релігійними свободами для всіх національностей і віросповідань, із самостійною українською церквою².

Перед собою представники СВУ ставили такі завдання:

- організація українських суспільних сил для реалізації постулатів Союзу;
- перенесення національної громадсько-політичної організації українських земель Росії, оскільки вони будуть окуповані у війні з Росією;
- скликання українського національного конгресу, який би визначив форму державно-правової організації відібраних від Росії внаслідок війни чи на основі рішення міжнародної конференції українських земель, про внутрішній політичний устрій, аграрне питання тощо;
- виступи на захист інтересів українського народу і його національно-державних змагань перед урядами воюючих держав і на міжнародних конференціях;
- популяризація української справи в Європі шляхом видавництва відповідних публікацій (брошур, часописів тощо)³.

Політична орієнтація Союзу – Австро-Угорщина та Німеччина. А. Жук говорив стосовно цього, що "незалежно від того, чи в плани центральних держав входить завоювання України, чи ні, розвиненням самостійницького

¹ Див. докл.: Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України (Спомини у 20-ліття "Союзу") // Молода нація: альманах. – К.: Смолоскипи, 2002. - № 3. – С. 145-147.

² Наша платформа // Україна в ХХ столітті. Збірник документів та матеріалів. – К.: Вища школа, 2000. – С.23.

³ Там само. – С.23.

руху поставити центральні держави перед проблемою самостійної України як перед явищем, ...з яким мушили б рахуватися"¹.

Саме на такій основі і розпочав свою роботу Союз визволення України, спрямовану на звільнення українських земель з-під російської влади та виховання політичних та культурних національних кадрів на благо своєї Батьківщини.

З дня утворення організації (4 серпня) до 27 серпня 1914 р. (до часу перенесення організації зі Львова у зв'язку з його окупацією) діячі СВУ провели вісім засідань своєї організації, на яких були прийняті відозви до українського народу в складі Росії, болгар, румунів, шведів і турків, розроблено проекти звернень до російського населення "Чому почалася війна?" і "Як живеться селянам у Росії". Було підготовлено до друку брошуру для Січових Стрільців, розроблено плани діяльності Союзу на випадок російської окупації та налагоджено облік роботи². Тобто СВУ з перших же днів свого існування зарекомендував себе як активну, відповідальну та віддану ідеї самостійності України організацію.

Ще під час перебування Союзу визволення України у Львові було видано написану Д. Донцовим відозву "До українського народу в Росії" (згодом вона була надрукована у Віснику Союзу визволення України, який виходив у Відні). У відозві містилися заклик до боротьби проти російського гніту, порада не боятися австрійського війська, адже там служать тисячі галицьких українців, які допоможуть наддніпрянцями знищити царську "тюрму народів" та принесуть свободу та землю мешканцям захоплених Австрією у майбутньому територій. Наприкінці містилося твердження: "Не скорше, як згине Росія, зійде сонце свободи на нашій землі!"³. Як будь-який документ, спрямований на маси, ця відозва не позбавлена явних пропагандистських гасел проавстрійського

¹ Жук А. Союз визволення України // Пам'яткова Книжка Союзу Визволення України. Календар на 1917 рік. – Відень, 1917. – С. 370.

² Патер І. Андрій Жук і Союз визволення України // Молода нація: альманах. – К.: Смолоскипи, 2002. - № 3. – С. 60.

³ До українського народу в Росії // Вісник Союзу визволення України. – 1914. - № 1. – 5 жовт. – С. 8.

спрямування, цілком зрозумілих з огляду на те, що сподівання на підтримку Австро-Угорщини серед членів СВУ були тоді значними.

З наближенням російських військ до Львова, 25 серпня 1914 р. Союз направив до Відня М. Меленевського та О. Скорописа-Йолтуховського, які отримали завдання створити віденську групу, зв'язатися з парламентським послом Є. Олесницьким для налагодження посередництва у стосунках з урядовими чиновниками Австро-Угорщини. Обидва делегати мали добитися аудієнції у міністра внутрішніх справ В. Штірка або у міністра закордонних справ Л. Берхтольда, обговорити з консулом Е. Урбасом технічні, організаційні та фінансові питання, довідатись про підготовку цісарського маніфесту та видання відозв до народів¹. Вони повинні були постійно звертати увагу на те, що Союз визволення України – це не просто еміграційна організація українців, а організація, яка має своїх прихильників на Україні.

Поїздка до Відня М. Меленевського та О. Скорописа-Йолтуховського завершилася вдало. Вони заручилися підтримкою урядових кіл та згодою на діяльність представників СВУ на території Австро-Угорщини, після чого організаційний осередок було перенесено до столиці останньої.

У Відні одразу ж було опубліковано низку відозв: до болгар, румунів, чехів, шведів, до громадської думки Європи в цілому. У відозвах пояснювалася позиція організації по відношенню до війни, показувалася спільність інтересів різних народів з українським у існуючому збройному конфлікті.

У відозві "Союзу визволення України" до болгарського народу акцент ставився на тому, що під гаслом "слов'янської єдності та братерства" Російська імперія прагне замаскувати своє бажання захопити нові території та підкорити всі слов'янські народи, які чекає така ж лиха доля, яка спіткала народи, що раніше опинилися під її владою². Особливо наголошувалося на тому, що "Російська імперія була і є ворогом усякого поступу, могилою народів". Її перемога у війні розцінювалася представниками СВУ, як "перемога на довгі

¹ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – С. 74-75.

² Відозва "Союзу визволення України" до болгарського народу // Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.) / Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. – Луганськ: СУДУ, 1999. – С. 77.

роки страшної реакції, перемога дикого абсолютизму над демократією і західноєвропейською культурою, значила би, що різні слов'янські народи стогнали б і далі в ярмі"¹. У відозві кожне слово виражало свою нелюбов до Росії, прагнення її розбити у війні, знищити, для чого наголошувалось на необхідності об'єднати зусилля для боротьби зі спільним ворогом.

Подібний характер носила відозва СВУ до румунського народу, на підтримку якого розраховували з огляду на наявність спільного україно-румунського кордону. У документі говориться, що Російська імперія у війні поступово втрачає свою міць та непохитність: "Тріщать вже сі брами під напором гноблених, що рвуться на зустріч своєї свободи. Спільна біда, спільні завдання їм ставить, спільний шлях показує – шлях взаємної допомоги, дорогу до спільної оборони"². Висловлювалося сподівання, що Румунія приєднається до боротьби з Російською імперією, яку вже ведуть Австро-Угорщина та Німеччина, а це, в свою чергу, "наблизить ту щасливу хвилину, коли розширена і обезпечена Румунія знову, як і колись, заключить братерський союз з вільною і незалежною українською державою в обороні від спільного північного ворога"³. У документі виводиться формула, що лише повернення Росії до її етнічних кордонів – Московії – покладе край російському імперіалізму на українських землях і вбереже сусідів від російської експансії.

Видаючи відозву до певного народу, представники Союзу визволення України завжди старалися віднайти щось спільне з ним, показати точки перетину в минулому з тим чи іншим народом, в ту чи іншу історичну добу та спільні інтереси на сучасному етапі розвитку, прагнули показати Російську імперію у максимально негативних тонах, які б найбільш повно відображали відношення до неї та методів її зовнішньо- та внутріполітичної діяльності.

¹ Відозва "Союзу визволення України" до болгарського народу // Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.) / Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. – Луганськ: СУДУ, 1999. – С. 78.

² Відозва "Союзу визволення України" до румунського народу // Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.) / Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. – Луганськ: СУДУ, 1999. – С. 79.

³ Там само. – С. 79.

У зверненні СВУ до шведського народу цей негатив перетворився у таку яскраву метафору: "Пугало європейського миру, вічна загроза європейської культури і добробуту – Росія мусить бути... знищеною.... Російський спрут, що з безприкладною хапливістю простягає усюди свої обридливі дотикальця, давлючи по дорозі народ за народом, мусить... стати нешкідливою. Час уже відрубати його хапливі кінчики"¹. У всіх зверненнях підкреслювалося, що Союз визволення України бере на себе зобов'язання викрити брехню московського панславізму, обороняти культуру і мир Європи від московського варварства і, головне, вирішити долю України.

Щоб підкреслити важливість розв'язання української проблеми для міжнародних відносин у Європі та зробити певне узагальнення своїх завдань, діячі Союзу визволення України написали відозву "До громадської думки Європи", яка була надрукована німецькою, французькою, італійською та англійською мовами². У зверненні, підписи під яким поставили Д. Донцов, В. Дорошенко, М. Меленевський, О.Скоропис-Йолтуховський, М. Залізник та А. Жук, наголошувалося, що "українська справа є рівночасно справою європейської демократії. Європа доти не прийде до сили, доки не буде вільна від грози інвазії царизму, доки не буде певна своїх культурних надбань, доки на широких степах України не повстане забороло проти Росії! Великі жертви, які наш народ приніс в своїй боротьбі з Росією в протязі соток літ, дають нам моральне право жадати уваги та зрозуміння цивілізованого світу для нашої справи, для незалежності України!"³. Як бачимо з тексту документа, представники СВУ ні на хвилину не сумнівалися в підтримці та допомозі з боку європейських країн у справі побудови незалежної, самостійної України.

У виданих відозвах наголошувалося на необхідності сприяння вирішенню української справи європейськими країнами, оскільки це, мовляв, вбереже їх

¹ Відозва "Союзу визволення України" до шведського народу // Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.) / Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. – Луганськ: СУДУ, 1999. – С. 80.

² Липа Ю. Союз визволення України. – Одеса: Народний стяг, 1917. – С. 4.

³ Відозва "Союзу визволення України" до громадської думки Європи // Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.) / Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. – Луганськ: СУДУ, 1999. – С. 77.

культурний розвиток від московської варваризації та знищення. Завдання ставилося одне – створення незалежної України без конкретизації необхідних для цього кроків. Натомість, у зверненні до Австро-Угорщини та Німеччини союзівці пропонували вже чіткий план дій на випадок, якщо під час війни війська цих країн окупуватимуть українські землі, які входили до складу Росії. Текст програми свідчив про рішучість та впевненість у своїх силах діячів СВУ. Зокрема, говорилося, що "Союз визволення України буде вважати свою місію в цій історичній ділі лише тоді виконаною, коли зробить все для того, щоби і український народ на російській Україні дав у війні своїм визволителям все, на що його стати, щоб тим завершити... діло розвалення до остатку Росії"¹.

Водночас в документі наголошувалося, що жодного кроку на території України не повинно бути зроблено проти інтересів українського населення. Лише повна рішучість та послідовність у сприянні соціально-правових змагань зможе прихилити український народ на бік союзних держав і налаштувати його проти Росії.

У програмі дій, поданій австро-угорському та німецькому урядам, Союз визволення України на перше місце виносив аграрного питання та можливий шлях його вирішення, як найбільш болючого для українців, серед яких майже 80 % – селяни. Крім того, одразу ж після вступу австрійської армії на Україну обов'язково має бути виданий окремий декрет, який впроваджував би у школі, урядах і церкві українську мову, а українське врядування на практиці втілювалося б в життя. Головне ж завдання СВУ під час війни – "організація національних сил на окупованій українській території, приготування населення до нових форм громадського і державного життя, проголошення вивласнення великої земельної власності і фактичне його переведення, через передачу адміністрації маєтків громадським організаціям, фактична націоналізація органів адміністрації, самоврядування і суду, школи, церкви тощо. Вінцем будівничої роботи нашої буде приготування першого національного зібрання,

¹ З чим австрійська і німецька армії мають йти на територію України у війні з Росією // Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.) / Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. – Луганськ: СУДУ, 1999. – С. 87.

яке має санкціонувати в імені нації нашу роботу, ухвалити основний закон державний, порішити форму правління, справу пануючого і т. п."¹.

В кінці програми дій висловлювалося прохання, щоб цей план був розглянутий і апробований урядами центральних держав та були дані гарантії, щодо сприяння діяльності Союзу визволення України в цьому напрямку.

Не можна не згадати ще один аспект діяльності представників СВУ, який мав велику вагу для розвитку визвольного руху безпосередньо на Наддніпрянській Україні. Мова йде про відносини Союзу визволення України і М. Грушевського в перші місяці війни.

Одразу ж після заснування СВУ його керівники та дехто з представників галицьких партій відвідали М. Грушевського, який перебував в цей час разом з сім'єю на своїй дачі в Криворівні, що поблизу Косово Івано-Франківської області. Тут йому розповіли про початок війни, про становище в Галичині, а також були обговорені перспективи подальшого розвитку українського визвольного руху в умовах війни.

Незабаром М. Грушевський опинився у дуже складному становищі. З одного боку, йому та його дружині з донькою почала загрожувати розправа австрійської контррозвідки під приводом ліквідації "московського агента", а з іншого – у випадку захоплення його швидко наступаючими російськими військами він міг бути страчений як визначний "мазепинець" та "австрійський шпигун"². Крім того, М. Грушевський викликав на себе хвилю невдоволення з боку австрійської влади, що було пов'язано з його статтею "Сараєвська трагедія", надрукованою в шостій частині Літературно-Наукового Вісника за 1914 р. У ній автор розвінчував мрії про австро-німецьку підтримку вирішення української проблеми. Він писав: "Хто скільки небудь уважно слідив за політикою Австрії, за політичними настроями віденських кругів, той мусів набратися твердого переконання, що фронт австрійської політики звернений... на Балкани, а політика на східній границі буде грати другорядну роль. ...

¹ З чим австрійська і німецька армії мають йти на територію України у війні з Росією // Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.) / Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. – Луганськ: СУДУ, 1999. – С. 87-89.

² Лавров Ю. П. Початок діяльності Союзу визволення України // Укр. іст. журн. – 1998. - № 4. – С. 21.

Австрія може страшити російські правительственні круги польським чи українським питанням, ...але кожної хвили може уступити в цих точках, коли тим способом можна буде здобути якісь конкретні уступки в сфері балканській"¹.

На думку М. Грушевського, обставини взагалі наказують українській національній політиці не керуватися чужими прикладами, не сподіватися вирішення української національної проблеми шляхом чужого впливу та допомоги, а базуватися лише на розвитку своїх власних національних сил, засобів і можливостей².

У мирний час ця стаття може й залишилася б поза увагою, однак відкрите засудження діяльності як Росії, так і Австро-Угорщини під час перебігу збройного конфлікту загрожувала не лише втратою місця роботи (завідувач кафедрою львівського університету), але й жорстокою розправою над ним і його родиною.

Дізнавшись про небезпеку, яка загрожувала такій поважній та шанованій людині, провід СВУ вирішив допомогти М. Грушевському вибратися зі скрутного становища та безперешкодно виїхати до Відня, взявши його під свою опіку. Безпосередньо за справу взялися М. Меленевський та О. Скоропис-Йолтуховський, оскільки мали контакти з урядовими колами Австрії. Вони звернулися до Міністерства закордонних справ з проханням, щоб військові структури допомогли вивезти М. Грушевського з Криворівні військовою машиною. Їх прохання було виконане. Родину Грушевських машиною довели до Будапешту, а звідти потягом приїхали вони до Відня (24 вересня). У Відні М. Грушевському допоміг влаштуватися секретар СВУ В. Козловський³.

У Відні М. Грушевський пробув близько двох місяців, а потім повернувся до Києва. Одразу ж після його повернення 27 листопада було скликано Раду Товариства Українських Поступовців (ТУП) на квартирі Д. Дорошенка, де

¹ Цит. за: Жук А. Професор М. Грушевський і Союз визволення України в роках Першої Світової війни // Молода нація: альманах. – К.: Смолоскипи, 2002. – С. 116.

² Там само. – С. 117-118.

³ Жук А. Професор М. Грушевський і Союз визволення України в роках Першої Світової війни // Молода нація: альманах. – К.: Смолоскипи, 2002. – С. 111-112.

Грушевський виступив з доповіддю про становище українського руху в Галичині¹. Як згадував пізніше Д. Дорошенко, доповідач не оминув у своїй розповіді і питання створення та діяльності СВУ: "...в Австрії склався з українських емігрантів Наддніпрянщини "Союз Визволення України", який поставив собі метою використовувати війну задля того, щоб добитись заснування самостійної української держави. Союз був визнаний Австрією й Німеччиною, а згодом Туреччиною і Болгарією, за воюючу сторону і немов представництва будучої української держави.... За дозволом австрійської та німецької влади, вони розпочали систематичну роботу серед полонених, щоб просвітити їх, зробити письменними, навчити ремесла й різного майстрування, а головне – зробити їх свідомими українцями...". На той час число військовополонених вже сягнуло 130 тис. осіб².

До цієї інформації тупівці поставилися з пересторогою, ухваливши наступне рішення: "передати діячам "Союзу визволення України", якщо це тільки буде можливо, щоб вони були дуже обережні у своїх виступах від імені цілої України: не знаючи наших обставин, не маючи з нами контакту, вони могли наробити помилок своїми виступами і заявами в імені всієї України"³. Тобто, одна з найвпливовіших наддніпрянських політичних організацій фактично відмовилась підтримувати СВУ, вважаючи його діяльність не зовсім відповідною їх принципам, а в дечому – взагалі шкідливою.

В цей же час наддніпрянці, які емігрували до Відня в кінці серпня 1914 р. переживали новий удар, пов'язаний з розвитком подій на західноукраїнських землях після захоплення їх російськими військами. Після окупації Львова 22 серпня та навколишніх територій, там було створено генерал-губернаторство на чолі із графом О. Бобринським, запеклим шовіністом. Йому допомагало тимчасове жандармське управління, створене за наказом міністра внутрішніх справ, яке очолив полковник Мезенцев, що мало виявляти у краї "австрійських

¹ Лавров Ю. П. Початок діяльності Союзу визволення України // Укр. іст. журн. – 1998. - № 4. – С. 22.

² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918). – Ч. 1. Галицька Руїна 1914-1917 рр. – Л., 1923. – С. 28-29.

³ Там само. – С. 29.

шпигунів", "мазепинців"¹. Відомий науковець, активний політичний діяч М. Грушевський з боєм писав, що новостворена російська адміністрація "стала розвивати свою програму ліквідації всіх здобутків українського культурного життя в Галичині. Припинено українські часописи, позакривано книгарні, просвітні, а далі взагалі всякі українські товариства. Почалися арешти і висилки до Росії "небезпечних" і "підозрілих" українських діячів. Урядування українською мовою та навчання нею припинено"².

Проведення цієї руйнівної програми загострювалося способами її здійснення, оскільки Галичина під час окупації опинилася в руках призначених сюди поліцейських і чиновників, які займалися свавіллям. Вони грабували будинки, знущалися з населення, місцями поголовно висилали священиків, всю інтелігенцію, не полишали в спокої навіть дітей³.

Представники СВУ спільно з ГУР та Парламентським Представництвом у жовтні 1914 р. направили до австрійського уряду протест проти такого стану речей на західноукраїнських землях. Розповідаючи про "драконівські" методи політики російської адміністрації, у документі говорилося, що це робиться для того, аби знищити українську націю в цьому вогнищі її розвитку, аби одним ударом знищити все духовне життя українців, всі здобутки їх зусиль останніх десятиліть в галузі літератури, науки, шкільництва, церкви, тобто всю українську духовну культуру.

У завершальній частині говорилося: "Ся постава Росії супроти нашої нації, ся її поспішна акція нищення в той час і в тих обставинах, коли вона ще не має права розпоряджатися і рішати, хай буде для цивілізованого світу і для історії новим доказом, як ся держава обходиться з найсвятішими правами, нехай буде характерною [рисою] етичних основ цієї держави"⁴. Союз визволення України був гірко вражений тим, як російська адміністрація почала

¹ Лавров Ю. П. Початок діяльності Союзу визволення України // Укр. іст. журн. – 1998. - № 4. – С. 20-21.

² Грушевський М. С. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. – К.: Либідь, 1992. – С. 9.

³ Там само. – С. 10-11.

⁴ Спільний протест головної Української Національної Ради, Парламентської Репрезентації та "Союзу визволення України" проти винищення української культури на західноукраїнських землях, захоплених російськими військами // Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.) / Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. – Луганськ: СУДУ, 1999. – С. 89-90.

поводити себе на захоплених галицьких землях і якщо до цього ще хтось сумнівався в правильності відверто антиросійської боротьби, то тепер зникли будь-які вагання і єдино корисною орієнтацією тепер остаточно стала австро-німецька.

Орієнтуючись на співпрацю з урядами центральних держав, лідери Союзу розраховували використати ймовірні плани Австро-Угорщини та Німеччини утворення в майбутньому на окупованій частині Наддніпрянської України незалежної або автономної адміністративної одиниці як буферної зони між своїми та російськими володіннями, оскільки це дозволило б відтіснити Росію від Чорноморського побережжя та мінімізувати небезпеку російської інтервенції на Балкани і в Туреччину¹. Їх розрахунки виявились правильними. У своїй політиці Австро-Угорщина прагнула використати кожен чинник, який міг би послабити її супротивника – Росію. На думку австрійських та німецьких політичних кіл, нехтувати можливостями СВУ по веденню австро- та германофільської пропаганди у російській частині України було б вкрай небережно. Як правомірно підкреслив відомий німецький філософ Р. Ойкен: "...жоден з підкорених Росією народів не має змоги так її ослабити, як український з його 30 мільйонами жителів та територією, що простягається до самого Чорного моря. З його звільненням ситуація на Сході змінилася б зовсім"². Таким чином, як видно зі сказаного вище, існували сприятливі обставини для розгортання активної діяльності за етнічними кордонами України, зокрема на австрійських та німецьких землях, при підтримці їх урядів.

Варто зазначити, що в цілому погоджуючись з необхідністю послаблення Росії шляхом відокремлення від неї українських територій, австрійське дипломатичне відомство не було оптимістично налаштованим щодо можливості конституювання України. Консул Е. Урбас розглядав такі варіанти: 1) Україна під німецьким протекторатом; 2) Україна під австро-німецьким

¹ Україна у міжнародних відносинах ХХ століття / За ред. Я. Й. Малика. – Л.: Світ, 2004. – С. 19.

² Цит. за: Дате У. "Українське питання" у публіцистичних статтях Рудольфа Ойкена в часи Першої світової війни // Київська старовина. – 2003. – № 1. – С. 119-120.

протекторатом; 3) Україна в персональній унії з Румунією¹. Тобто, головною умовою існування української держави Е. Урбас вважав існування протекторату з боку неросійської держави.

За словами німецьких вчених К. Ремера та П. Баха, німецький уряд висував дві концепції розв'язання української проблеми (зрозуміло, враховуючи свої власні інтереси), – утворення української держави, підлеглої Німеччині, з метою послаблення російської імперії та організація саботажу, диверсій, заколотів на Україні, а також безпосереднє використання українців у війні з Росією². Проте, і німецька зовнішня політика згодом приєдналася до австрійської пропозиції про необхідність, в першу чергу, вирішення польського питання, адже утворення буферної польської держави дозволило б вільно просуватися вглиб українських земель, які вабили своїми природними багатствами.

Водночас, з порядку денного австро-німецької зовнішньої політики не знімалося повністю українське питання, оскільки урядовці розуміли важливість існування антиросійських настроїв, а існування Союзу визволення України взагалі вважали за вдачу, адже своєю діяльністю ця організація шкодила Росії. Тому вони нібито не відмовлялися від надання допомоги та підтримки у розв'язанні української проблеми, хоча, по-суті, відсунули її на другий план.

Представники СВУ, списуючи відсутність конкретних планів щодо майбутнього національно-визвольних змагань українців на те, що Наддніпрянщина ще знаходилася під владою Росії, насамперед налагодили політичні контакти з урядами центральних держав для представництва та захисту інтересів українського народу, виступаючи як самостійний представницький чинник³.

Таким чином, перші кроки СВУ робив у напрямку видання відозв з метою загального ознайомлення європейських народів з українською проблемою та

¹ Расевич В. Зовнішньополітичні орієнтації австрійських українців (1912-1918 рр.) // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. Вип. 2. (1995-1997 рр.). – Л., 1999. – С. 262.

² Ремер К., Бах П. Політика німецького імперіалізму щодо України в Першій світовій війні // Укр. іст. журн. – 1968. - № 8. – С. 18.

³ Патер І. Андрій Жук і Союз визволення України // Молода нація: альманах. – К.: Смолоскипи, 2002. - № 3. – С. 67-68.

національно-визвольними змаганнями українського народу в Російській імперії та налагодження зв'язків з урядами Австро-Угорщини та Німеччини. Представивши для широкого загалу основні програмні положення та поставлені перед організацією завдання, Союз визволення України показав своє різко негативне відношення до Росії, як країни, котра є реальною загрозою всьому цивілізованому світу і заявив, що зробить все можливе, аби допомогти її ослабити та розбити у війні.

Отже, ідея створення самостійної України, яка була висловлена на рубежі XIX – XX ст., протягом передвоєних років переживала періоди піднесення та забуття і лише з початком Першої світової війни самостійницька концепція розвитку української держави набула цілісного і завершеного вигляду у діяльності Союзу визволення України, який почав цю концепцію розвивати та працювати у напрямку її реалізації.

РОЗДІЛ II

Інформаційно-пропагандистська робота Союзу визволення України протягом 1914-1918 рр.

Одним з основних завдань, поставлених перед СВУ, було ведення проукраїнської інформаційно-роз'яснювальної роботи серед інших народів, в першу чергу серед населення країн антиантантівської орієнтації, щоб у разі потреби можна було розраховувати на їх підтримку. Перебуваючи за межами етнічних українських земель, політемігранти у складі СВУ вирішили використати кожен нагоду для втілення в життя своїх програмних положень. Якщо видання відозв та звернень до різних народів Європи було одноразовою акцією, то перебування у Відні та прихильне ставлення з боку офіційної австрійської влади спонукали созівців до пошуку нових форм інформаційної діяльності. Зокрема, було вирішено заснувати власний друкований орган Союзу визволення України, а також по мірі можливостей видавати різноманітну друковану продукцію, яка б містила корисну для української справи інформацію.

2.1. Періодичні органи СВУ та його міжнародні контакти як основний канал поширення інформації про "українську справу"

Враховуючи той факт, що періодичні органи є найкращим способом ведення широкої пропаганди, представники Союзу визволення України, не гаючи часу, вже в жовтні 1914 р. започаткували видання кількох часописів. Від успіху цього напряму діяльності залежав стан поінформованості населення європейських країн, в більшості яких на початку Першої світової війни не було навіть загального уявлення про Україну та існуючі в її народі проблеми. Саме цей інформаційний вакуум і прагнули заповнити діячі СВУ, готуючи для широкого загалу друковану продукцію.

Першим кроком у цьому напрямку стало започаткування друку німецькомовного часопису, який почав виходити у Відні (спочатку на правах рукопису, а згодом – як друкований тижневик) під назвою "Ukrainische Nachrichten" (Українські вісті – Т.М.) обсягом 1-2 листки звичайного газетного формату. На сторінках газети друкувалась інформація "про різні сторони українського життя по обидва боки кордонів", а також "взірці нашої літератури в особах їх найвизначніших представників (Шевченка, Франка та ін.)"¹. Всього було видано 100 номерів цього часопису, який мав тираж до 4 тис. примірників, що розсилалися до редакцій відомих часописів у Європі, до членів парламентів, визначних вчених, літераторів та політичних діячів Австрії, Німеччини та нейтральних країн². Тобто, одразу по переїзді Союзу визволення України до Відня розпочалась активна видавнича діяльність з широким багатогранним висвітленням політичних і культурних процесів як на українських землях, так і за кордоном.

Газета "Ukrainische Nachrichten" за своїм інформаційним наповненням була зорієнтована на німецькомовну аудиторію, малознайому з історією України та проблемами її національно-визвольного руху. Деякі дослідники, які ґрунтовно вивчали це видання, надруковані матеріали тематично поділяють на дві групи. Перша – це публікації, які стосувалися безпосередньо тогочасних подій, пов'язаних з українським питанням, його оцінок різними політичними силами. Другу групу публікацій склали нариси про визначних громадських і культурних діячів України, короткі огляди української історії та національної культури³. Таким чином, за тематичним спрямуванням часопис цілком відповідав поставленим завданням інформаційного забезпечення німецькомовного населення у відповідному напрямку.

¹ Жук А. Союз Визволення України // Пам'яткова Книжка Союзу Визволення України. Календар на 1917 рік. – Відень, 1917. – С. 375-376.

² Сидоренко Н.М. Національно-духовне самоствердження: У 3-х ч. Ч.1. Українська таборова періодика часів Першої світової війни. – К.: Дослідницький центр історії української преси, 2000. – С. 24.

³ Див. напр.: Рибак О. Проблема українського національного відродження на сторінках газети "Ukrainische Nachrichten" (1914-1916) // Українська еміграція. Історія і сучасність. – Л.: Каменяр, 1992. – С. 266; Горевалов С.І. Військова журналістика України: історія та сучасність. – Л.: Вид-во Військового ін-ту при ДУ "Львівська політехніка", 1998. – С. 115-116.

Головним редактором цього ґрунтового періодичного видання був В. Біберович, а видавцем – О. Бачинський¹. Відомий львівський дослідник І. Патер називає дещо ширше коло осіб, причетних до видання часопису. Зокрема, редактор газети – український соціал-демократ М. Троцький, переклади текстів на німецьку мову робив секретар Союзу визволення України В. Козловський, а технічне редагування – спочатку В. Біберович, а згодом О. Бачинський². Хоча посада, яку займала та чи інша названа особа у видавничій ієрархії, немає принципового значення, бо вклад кожного в загальному підсумку давав хороші результати.

Одночасно з німецькомовною газетою почав виходити у Відні щотижневий часопис українською мовою "Вісник Союзу визволення України" (з січня 1918 р. – назву "Вісник СВУ" було замінено на "Вісник політики, літератури і життя") обсягом 16 сторінок з ілюстраціями накладом 5-8 тис. примірників. Крім різних тем міжнародної та української політики, чимало місця займала поезія представників Українських Січових Стрільців, полонених українців, висвітлювався побут українських полонених у Німеччині та Австро-Угорщині, подавався перелік іноземної преси та книжок, які стосувались українського життя; нерідко друкувались огляди фронткових новин та хроніки російсько-українського життя³. Це видання поширювалось переважно серед українських емігрантів в Австро-Угорщині та серед полонених, які згодом склали головний контингент читачів періодичної продукції СВУ. Всього за 1914-1918 рр. вийшло друком 226 номерів часопису. Офіційно редакцію "Вісника" очолював Омелян Бачинський, але фактично видавництвом керували провідні діячі Союзу – В. Дорошенко, А. Жук, М. Возняк⁴.

Вже у грудні 1914 р. було утворено спільний редакційний комітет для всіх видань Союзу визволення України, який став дорадчим органом

¹ Рибак О. Проблема українського національного відродження на сторінках газети "Ukrainische Nachrichten" (1914-1916) // Українська еміграція. Історія і сучасність. – Л.: Каменяр, 1992. – С. 266

² Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Л., 2000. – С. 78.

³ Жук А. Союз Визволення України // Пам'яткова Книжка Союзу Визволення України. Календар на 1917 рік. – Відень, 1917. – С. 378.

⁴ Срібняк І. Видавнича діяльність полонених українців у Німеччині в 1914-1918 рр. (За матеріалами табірної преси та "Вісника СВУ") // Історія. Частина II: Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Харків, 1996. – С. 250.

організації. Головою редакційного комітету було обрано О. Бачинського, заступником голови – В. Дорошенка, секретарем В. Козловського, членом комітету був М. Троцький. Практично відповідальними за видання "Ukrainische Nachrichten" став О. Бачинський, "Вісника СВУ" – В. Дорошенко¹. Названі періодичні органи СВУ стали своєрідним рупором, трибуною, з якої пропагувалися передові суспільно-політичні та культурні ідеї західноукраїнської інтелігенції, політемігрантів з Наддніпрянщини, з якими знайомилося, в першу чергу, австро-німецьке суспільство та австрійські українці.

З редакційною колегією "Вісника СВУ" співпрацювало близько 60 осіб. З числа наддніпрянців це були І. Бочковський, Є. Бачинський, П. Дятлів, О. Семенів, П. Бевзя, М. Гаврилко, Є. Любарський-Письменний, П. Мітієвський, М. Рижий, І. Мороз, О. Кобець та багато інших. З галичан у виданнях Союзу визволення України працювали Л. Цегельський, М. Лозинський, В. Сімович, В. Темницький, О. Назарук, Л. Ганкевич, М. Кордуба, Б. Лепкий, Л. Ганкевич, С. Томашівський, П. Карманський, І. Крип'якевич, І. Німчук і. т. д. Завдяки такій кількості співробітників з числа відомих українців та суттєвому фактологічному наповненні "Вісник СВУ" називали "найсоліднішим українським органом воєнного часу"².

Окрім Відня, українці з Наддніпрянщини в роки війни активно діяли на видавничому поприщі в Берліні, Лозані, Женеві, Празі та інших містах. У Лозані (Швейцарія) почав виходити місячник французькою мовою "La Revue Ukrainienne" ("Український огляд") під редакцією А. Зеліба. Перший номер журналу побачив світ в липні 1915 р., в редакторській статті якого зазначалася просвітницька мета часопису, бо, хоч українське питання не нове, тим не менше Україна залишається для більшості людей в Європі, "навіть освічених,

¹ Адамович С. Періодичні видання Союзу визволення України на західноукраїнських землях (1914-1918 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність. – Л., 2002. – С. 271.

² Наріжний С. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Ч. 2. – Прага, 1942. – С. 14.

невідомою країною"¹. Франкомовний місячник став своєрідним доповненням інформаційно-пропагандистської діяльності представників СВУ.

Своєрідним гаслом необхідності розвитку українського державного суспільства та розкриття його внутрішніх можливостей були слова А. Зеліба: "Дайте спочатку рослині те, що їй потрібне: повітря, світло, і ви побачите, що квітка розцвіте"². Тобто, автор наведених рядків був глибоко переконаним у тому, що лише за умови повної внутрішньої свободи політичного і культурного розвитку народу можливе піднесення та активна рівноправна діяльність на міжнародному просторі.

Протягом 1915-1917 рр. вийшло 9 номерів журналу, редагуванням якого після А. Зеліба, займався Є. Бачинський. Переклад статей на французьку мову робив француз Броше, який прихильно ставився до українських національно-визвольних змагань. До редакції "La Revue Ukrainienne" належав також А. Жук, завдяки чому редакційний комітет СВУ мав тісні зв'язки з цим часописом³. Зрозуміло, що цей друкований орган був спрямований на пропаганду державницьких прав України серед населення країн Антанти, тому, відповідно, його видавництво постійно переривалося, зустрічалося з перешкодами, що мало наслідком таке мале число виданих номерів.

В Лозані Союз визволення України мав свою книгарню, управителем якої був П. Чикаленко, незадовго до того визволений з німецького полону⁴. Цікаво, що його батьком був Є. Чикаленко - відома на Україні людина, член "Товариства Українських Поступовців" (ТУП), яке досить прохолодно, якщо не вороже, поставилося до СВУ.

Окрім видавництва періодичних органів СВУ займався підготовкою до друку та розповсюдженням різноманітних книг і брошур. Опубліковані Союзом визволення України праці носили науковий та науково-популярний характер, ключовими темами яких були такі:

¹ Цвенгрош Г. Українське питання у франкомовному світі // Українська періодика: історія і сучасність. – Л.: Каменяр, 1992. – С. 272.

² Там само. – С. 280.

³ Наріжний С. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Ч. 2. – Прага, 1942. – С. 14-15.

⁴ Там само. – С. 15.

- історія України та українська етнографія (брошури "Як жив український народ", "Українство в Росії", "Українська народна словесність", "Українська земля і народ" тощо);

- політика Росії щодо України ("Як Москва нищила Україну", "Україна-Русь та Московщина-Росія");

- про національне відродження європейських народів ("Білоруське відродження", "Литовці", "Роль України в болгарському відродженні" і т. п.);

- про політичні й державницькі прагнення українського народу ("Як упала царська влада в Росії", "Якої автономії і федерації хоче Україна", "Значіння самостійної України");

- біографічні нариси визначних діячів української історії та культури (Т. Шевченко, І. Франко, П. Сагайдачний та ін.)¹.

Загалом за період свого існування Союз визволення України видав близько 50 книг та 30 брошур, присвячених українознавчій тематиці німецькою, англійською, французькою, італійською, турецькою, угорською, румунською, шведською, болгарською, хорватською мовами². Серед них були такі солідні видання, як "Ukraine. Land und Volk" (Україна. Країна і народ) С. Рудницького та "Geschichte der Ukraine" (Історія України) М. Грушевського³.

Важливим досягненням в діяльності СВУ було те, що його представникам вдалося познайомити і зацікавити багатьох відомих політиків, науковців Австро-Угорщини та Німеччини українськими ідеями. Вони почали проявляти глибокий інтерес до проблем українського народу, писали статті, виступаючи в них на захист національно-державницьких прагнень українців.

Яскравим прикладом такого процесу стало утворення (за згодою військового міністерства) у грудні 1915 р. у Німеччині "Спілки німецьких прихильників українського визвольного руху" на чолі з генералом Л. фон Гебзаттелем, яка гуртувала довкола себе зацікавлених українською справою людей. Дана організація підтримувала Союз визволення України. З початку

¹ Будков Д. Інформаційно-пропагандистська діяльність українських політичних організацій за кордоном (1914-1918 рр.) // Київська старовина. – 2002. – № 5. – С. 159.

² Там само. – С. 159.

³ Дорошенко Д. І. Історія України, 1917-1923. В 2-х т. Т.1. Доба Центральної Ради. – К.: Темпора, 2002. – С. 45.

1916 р. почав виходити друкований орган "Спілки" під назвою "Osteuropäische Zukunft" ("Майбутнє Східної Європи"), з редакцією якого співпрацювали історик Д. Шефер, публіцист П. Рорбах, географ А. Пенк, депутат рейхстагу майор Басерман та видавець журналу Шупп¹. Зокрема, з перших же місяців війни, коли в Німеччині почали з'являтися статті та брошури СВУ, П. Рорбах, як працівник центрального управління закордонних служб Зовнішнього відомства, виступав у німецькій пресі з оглядами його публікацій, коротко викладаючи основні положення статей та висловлюючись на їх підтримку².

Своє бачення ролі Німеччині та її місця в системі світової політики П. Рорбах подавав через систему морально-етичних принципів: "Лише тоді нам вдасться виконати величезне завдання – впровадити новий принцип політичного творення та існування у життя народів – коли ми вважатимемо за свій моральний обов'язок не лише визнавати, а й оберігати індивідуальність народів та допомагати їм набути сильних життєвих форм. ... сьогодні ми втратимо своє майбутнє світової держави, якщо не схочемо побачити, що нашим моральним обов'язком у світі є саме духовний розвій людства шляхом підтримки самобутності народів..."³. Хоча слова звучать гарно, проте в наш час вже достеменно відомо, що німецькі урядові кола (як і австро-угорські) керувалися в своїй зовнішній політиці не інтересами пригноблених народів, як вони це старалися показати у демагогічних заявах, а лише власними прагматичними розрахунками та інтересами ведення війни.

В 1917 р. вийшла друком брошура під редакцією Союзу визволення України. Представлений у ній матеріал був присвячений виходу 100 числа часопису "Ukrainische Nachrichten". Для учасників анкетного опитування було поставлено питання: "Яка Ваша думка про українську націю та про її міжнародне значення в Східній Європі тепер і в будучині?"⁴. На це запитання на сторінках німецькомовного друкованого органу давалися відповіді відомих

¹ Ремер К., Бах П. Політика німецького імперіалізму щодо України в Першій світовій війні // Укр. іст. журн. – 1968. - № 8. – С. 22.

² Кураєв О. Формування ідеології "української політики" Німеччини (1906-1916 рр.) // Пам'ять століть. – 2000. - № 4. – С. 92.

³ Цит. за: Там само. – С. 91.

⁴ Чужинці про українську справу (Анкета Союзу визволення України). – Відень, 1917. – С. 3.

людей мовою оригіналу, які потім були зібрані, перекладені на українську мову та видані окремою збіркою.

Про обізнаність німецького громадянства з українськими проблемами свідчать слова, які відтворюють реальну політику російської імперії, зокрема щодо західноукраїнських земель. Яскравим свідченням цього служить відповідь на поставлене питання майора Басермана: "Руси українців або русинів знайшли свою вихідну точку в австрійській Галичині; там є движущі сили для самостійної України, які впливають на російсько-українські губернії, тому російська політика змагає до того, щоб зробити східну Галичину російською, змосковщити там українство та вбити там українську ідею"¹.

Інший представник німецького суспільства писав так: "Україна творить дійсно найважливішу частину найбільшої з усіх проблем, які пустила в рух всесвітня війна, і який би не був кінець війни, все-таки не можна собі подумати жодної будучої всесвітньої політики, в якій українська справа не відігравала б визначної ролі, й ця обставина стоїть у дуже дивнім противенстві до факту, що ціле се питання ще вчора було майже зовсім невідомим"². Дані слова є підтвердженням того, наскільки масштабною, професійною та результативною була інформаційно-пропагандистська робота представників Союзу визволення України серед австро-німецького населення.

Резонансною подією став вихід у світ пропагандистського матеріалу за авторством О. Скорописа-Йолтуховського на замовлення "Спілки німецьких прихильників українського визвольного руху", який був опублікований в місячнику "Osteuropäische Zukunft" німецькою мовою під назвою "Самостійна Україна мрією у 1749 р., політичною утопією в 1854 р. й пекучою потребою в 1888 р.". Пізніше ця стаття була видана окремою брошуркою українською мовою під заголовком "Значення самостійної України для європейської рівноваги". Вже вкотре автор наголошував, що розвиток України та західноєвропейської культури безпосередньо залежить від того, чи вдасться у

¹ Чужинці про українську справу (Анкета Союзу визволення України). – Відень, 1917. – С. 8.

² Там само. – С. 18.

ході війни знищити небезпеку в особі Російської імперії. Цього можна досягти єдино можливим способом – дати можливість українцям увійти до складу культурних народів Європи і таким чином вибити "грунт з-під ніг російському велетові". Відповідно, усвідомлення цього вимагає утворення самостійної української держави, а значить – "підіймає сим робом українську проблему до рішучої конечности світових подій"¹. Іншими словами, лише перемога над Росією та утворення і розвиток самостійної України дасть можливість Європі та світу в цілому розвиватися спокійно хоча б одне століття.

Окрім віри у власні сили та допомогу з боку австро-німецьких сил у справі пропаганди української ідеї, Союз визволення України великі надії покладав на внутрішні ресурси України, тобто на згуртування та підняття до боротьби за право національного самовизначення широких мас українського народу. Підтвердженням цьому є слова М. Меленевського, які були висловлені на сторінках "Вісника СВУ": "Союз завжди покладав свої надії на народний рух в Україні, знаючи, що без цього руху годі збудувати нашу національну державу... Ми віримо в той рух – раніше чи пізніше, а мусить він прийти і розколисати ціле російське царство"². З цим не можна не погодитись, адже лише внутрішня єдність українців та спільність визвольних ідей дозволили б по справжньому взятися за втілення самостійницьких прагнень в життя.

На розуміння та сприяння з боку Російських урядових кіл та громадських організацій годі було й сподіватися – з їх боку лунали лише погрози та шовіністичні заяви про те, що української держави немає і не може бути, а українська народність – не більше, ніж звичайна вигадка. Як писав А. Жук "за цілий час війни жодний російський політик, жодна російська партія не сказали публічно й офіційно такого слова в українській справі, яке схияло б українців до якихось надій і до зміни дотеперішньої політичної позиції"³. З огляду на таку ситуацію на Наддніпрянській Україні, ніяких сподівань на російську лояльність до українського національно-визвольного руху не могло бути. Антиросійська

¹ Скоропис-Йолтуховський О. Значення самостійної України для європейської рівноваги. – Відень, 1916. – С. 15.

² Меленевський М. Власними силами // Вісник СВУ. – 1915. – Ч. 15-16. – 24 квіт. – С. 1-2.

³ Цит. за: Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Л., 2000. – С. 245.

орієнтація, яку зайняли представники політичної еміграції з підросійської України в особі СВУ – це природна реакція українства на постійні утиски та переслідування з боку російської влади не лише в сфері політичного життя, але й навіть в культурно-просвітницькій діяльності. Про можливість самотужки, без зовнішньої допомоги, реалізувати прагнення створити самостійну незалежну українську державу у такій ситуації не могло бути й мови.

Розуміючи, що лише видавничої діяльності замало, представники Союзу визволення України вирішили її доповнити своєрідною "посольською" діяльністю. СВУ вирішив направляти своїх представників у різні країни задля інформаційно-пропагандистської роботи там і, по можливості, налагодження дружніх контактів.

Початок цим планам поклали видані в кінці серпня – на початку вересня 1914 р. відозви Союзу визволення України до окремих народів, а також звернення до європейської громадської думки в цілому. Згодом до деяких країн були відправлені з представницькими цілями члени СВУ: в Берліні перебував О. Скоропис-Йолтуховський, в Туреччині – М. Меленевський, в Болгарії – Л. Ганкевич, в Італії – О. Семенів, в Швеції та Норвегії – О. Назарук, в Швейцарії – П. Чикаленко¹. Люди, які виїжджали до цих та інших країн, були хорошими ораторами (це була одна з вимог до цих осіб), що за відносно короткий термін дало позитивні результати. Завдяки публічним виступам стосовно української проблеми, проведенню анкетування, спонуканню до українознавчих виступів вчених тієї чи іншої країни вдалося розширити знання про Україну та її народ серед іноземної громадськості.

Свої інформаційно-пропагандистські та розвідувальні поїздки представники Союзу визволення України розпочали з країн чорноморсько-балканського регіону. Зокрема, першою відвіданою країною там стала Румунія, до якої було делеговано М. Меленевського та Л. Ганкевич. З початком військових подій серед румунських політиків виявились розбіжності: більшість симпатизувала Антанті, мотивуючи це необхідністю об'єднання

¹ Дорошенко Д.І. Історія України, 1917-1923. В 2-х т. Т.1. Доба Центральної Ради. – К.: Темпора, 2002. – С. 45.

семигородських та буковинських румунів, меншість була виразно антиросійська. Загалом же, Румунія планувала захопити не лише Бессарабію, а й приєднати значну частину українських земель разом з Одесою¹.

Зважаючи на таку переважаючу прихильність до Росії, представникам СВУ не було сенсу довго знаходитись в столиці цієї країни. Тому М. Меленевський та Л. Ганкевич, зібравши необхідну інформацію про настрої в Румунії, залишивши відозви та інші публікації Союзу визволення України в редакції столичної газети "Люпта" ("Боротьба"), поїхали до Болгарії, сподіваючись там зустріти більшу підтримку та розуміння державницьких прагнень українського народу.

Ці надії базувалися на листі, який президія СВУ отримала у вересні 1914 р. від Болгарського Національного Союзу за підписом його голови Т. Бойчева та секретаря Ст. Чоукова. У листі висловлювалися сподівання щодо утворення української самостійної держави².

Приїхавши до Софії, М. Меленевський та Л. Ганкевич швидко заручилися підтримкою болгарських політичних та журналістських кіл. Болгарський президент міністрів Радославов прийняв представників СВУ на спеціальній аудієнції, в ході якої заявив, що "знає українську справу, признає її інтернаціональне значення, що він та його уряд, як тільки матимуть нагоду, якнайщиріше підпруть змагання українського народу до національної самостійності", а македонський єпископ Кусевич "благословляв українські змагання до відбудови держави св. Володимира"³.

Про сприятливу ситуацію та широку підтримку українських ідей свідчить лист Л. Ганкевич, якого він написав до президії СВУ в середині 1915 р. За його словами, українським питанням "займаються тепер уже не тільки софійські газети і журнали, але й провінціальна преса в Русуці, Варні, Пловдиві і т. д. В останніх часах, наприклад, провінціальний "Ратник" (в Русуку) помістив цілий ряд статей, головню д-ра Лонгіна Цегельського з його брошури на болгарській

¹ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Л., 2000. – С. 91.

² Там само. – С. 95.

³ Цит. за: Адамович С. Інформаційно-дипломатична діяльність Союзу визволення України серед слов'янських народів // Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2001. - № 5-6. – С. 175.

мові "Не освободителька, а потисниця на народите"¹. Як бачимо, старання Л. Ганкевича увінчалися успіхом і за відносно короткий час болгарська громадська думка, за винятком ярих москвофілів, позитивно сприйняли прагнення українського народу до державного ствердження, які широко пропагувалися на сторінках столичної і провінційної преси не лише українцями, а й болгарськими громадянами.

Досить вдалимими були поїздки та агітаційно-пропагандистська робота до столиці Туреччини, куди приїхав М. Меленевський, С. Баран та Л. Цегельський. Про те, наскільки позитивно була зустрінута їх агітаційна робота, свідчить утворення в кінці 1914 р. групи "Української соціал-демократії" з числа політемігрантів. Ця організація поставила собі за мету: 1) разом з українськими організаціями Австро-Угорщини вести агітацію проти Росії і утворити групи активної допомоги цісарській монархії, яка єдина забезпечує права України; 2) повести ворожу Росії агітацію також на Кавказі за допомогою кавказьких політемігрантів зі Стамбула; 3) утворити легіони з числа охочих галичан і кавказців, які б ішли до бою разом з турецькими військами².

Перебуваючи в османській столиці, М. Меленевський не лише турбувався про постійне пропагування у пресі, на різних зустрічах української проблеми. Він, бачачи з яким успіхом та непідробним інтересом йде ознайомлення з українськими ідеями, задумав здійснити одну авантюрну операцію, яка згодом провалилася і сильно зашкодила становищу Союзу визволення України не лише в Туреччині, а й в інших країнах Четверного союзу.

М. Меленевський, одразу ж по приїзді до Стамбула налагодив тісні дружні відносини з працівниками німецького посольства Небелем та Цімером, а також з німецьким генералом на турецькій службі Лиман-пашою. Дізнавшись від них про підготовку Туреччиною десантної операції на Кавказі невдовзі після оголошення війни Російській імперії, М. Меленевський запропонував тодішньому голові СВУ М. Залізнику зустрічний план: підготувати і здійснити

¹ Ганкевич Л. Лист з Софії // Вісник СВУ. – 1915. – Ч. 21-22. – черв.-лип. – С. 18.

² Липа Ю. Союз визволення України. – Одеса: Народний стяг, 1917. – С. 19.

такі ж акції на Кубані та в районі Одеси, щоб викликати повстання козаків та на Чорноморській ескадрі¹. Він припускав, що у випадку згоди Порти, можна організувати десантні групи у кількості кількох сотень українських добровольців.

Отримавши згоду від офіційної турецької влади, Союз визволення України вирішив звернутися до австрійського уряду з проханням дозволити висадку десантного корпусу у кількості 500 українців: 400 австрійсько-українських легіонерів (січових стрільців) та 100 російських українців з числа військовополонених. Вони могли б дістатися Стамбула залізницею через Румунію в цивільному одязі невеликими партіями і вже в Туреччині отримати необхідне для диверсійної операції спорядження та озброєння². Командиром десантного українського корпусу було запропоновано призначити полковника австрійської армії С. Шептицького, рідного брата уніатського митрополита Галичини³.

Проте цим планам не судилося втілитись в життя. Турецька сторона, погодившись транспортувати український відділ на російське узбережжя Чорного моря, запропонувала йому "самостійно, без турецької підтримки... підняти повстання на Північному Кавказі", крім того, "десантувавшись у російському тилу, експедиція повинна буде діяти на свій страх і ризик"⁴.

Причини відмови від здійснення турецько-української операції на Кавказі озвучувалися австрійським військовим аташе в Туреччині графу А. Гойошу (керівнику політичного відділу МЗС Австро-Угорщини) таким чином: "Енвер-паша був би в принципі згодний з ідеєю висадки експедиційного корпусу на Північному Кавказі, але сказав мені, що це було б можливим тільки тоді, коли б було забезпечене повне панування на Чорному морі, а цього поки що немає"⁵.

¹ Роздольський Р. До історії "Союзу визволення України" // Український самостійник. – 1969. - № 137. – С. 38.

² Там само. – С. 40.

³ Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К.: Український письменник, 1993. – С. 51.

⁴ Роздольський Р. До історії "Союзу визволення України" // Український самостійник. – 1969. - № 138. – С. 30-31.

⁵ Цит. за: Роздольський Р. До історії "Союзу визволення України" // Український самостійник. – 1969. - № 138. – С. 31.

Крім різноманітних відмовок з боку турецької сторони, існували значні труднощі з формуванням українського відділу – на початок грудня погодилося на участь у десантній операції лише три українці з числа військовополонених. Для наддніпрянських селян, одягнених в російську військову форму та воюючих за "царя та вітчизну" ще надто дивно звучала ідея побудови незалежної держави за сприяння центральних держав¹. Така явна невдача з організацією десантної операції помітно підірвала авторитет Союзу визволення України в очах австрійського уряду, що вилилось у формування скептичного ставлення до організації та започаткувало поступове охолодження взаємовідносин між ними.

Значно більший успіх мав М. Меленевський як керівник стамбульського представництва СВУ на дипломатичній ниві, коли вище турецьке керівництво визнало СВУ воюючою проти Російської імперії стороною та офіційно пообіцяло допомогу в створенні майбутньої української держави. Вже перші зустрічі М. Меленевського, Л. Цегельського та С. Барана з вищим керівництвом Туреччини – міністром оборони Енвер-пашою та міністром внутрішніх справ Таалат-беєм – засвідчили їх прихильність до ідеї утворення української держави².

Апогеєм успіху представництва СВУ в Стамбулі стала поява в турецькій столичній пресі в листопаді 1914 р. декларації Таалат-бея щодо українського питання. У документі наголошувалося, що "Висока Порта, так само, як кабінети берлінський і віденський, визнає необхідність увільнення України з-під російського панування; коли Росія буде побита, правительство Отоманське допоможе українському народові створити незалежну державу"³. Роль декларації міністра внутрішніх справ важко переоцінити. Це був перший офіційний документ того часу, в якому визнавалося право українського народу на власну державу.

¹ Головченко В. Політичний портрет Мар'яна Меленевського // Київська старовина. – 2000. - № 4. – С. 105.

² Там само. – С. 105.

³ Цит. за: Дорошенко Д.І. Історія України, 1917-1923. В 2-х т. Т.1. Доба Центральної Ради. – К.: Темпора, 2002. – С. 46.

Окрім діяльності Союзу визволення України серед громадськості країн Четверного союзу, його представники налагоджували співпрацю з галицькими українцями, які під час війни перебували у Відні. Зокрема СВУ мав зв'язки з Головною Українською Радою (ГУР), яка з квітня 1915 р. була перейменована на Загальну Українську Раду (ЗУР). За статутом, до складу ЗУР увійшло три делегати від СВУ з вирішальним (а не дорадчим, як раніше) голосом: В. Дорошенко, В. Козловський та О. Скоропис-Йолтуховський. Через деякий час відбулися кадрові зміни і делегатами до ЗУР стали В. Дорошенко, А. Жук та М. Меленевський¹. Спільними зусиллями діячі СВУ та ЗУР намагалися прихилити до себе уряди Австрії та Німеччини та добитися від них позитивного для українців вирішення української проблеми загалом та українсько-польського конфлікту зокрема.

Підтримували контакти представники СВУ і з Січовими Стрільцями, які висловлювали своє прихильно ставлення до організації та її діяльності, вважаючи, що їх зв'язує спільна мета: "... зуміли Ви високо піднести національний прапор і Ви одні держите його певною і міцною рукою досі. Може мило Вам буде дізнатися, що Ви не самотні в своїх змаганнях. ... Ваша праця, а наша кров... будуть угольним каменем і цементом тої основи, що на ній опреться будуча праця і перебудова національного організму"².

Усі старання та надії союзівців були розбиті в один день. 5 листопада 1916 р. з підписами Вільгельма II та Франца-Йосифа II були опубліковані заяви з приводу проголошення незалежного Польського Королівства під протекторатом Німеччини та відокремлення Галичини в осібний автономний край без поділу її на дві частини: з польськомовним та україномовним населенням. Рішення про автономізацію Галичини без врахування національного фактору було сприйнято і українцями Галичини, і представниками СВУ як пряма загроза полонізації краю.

¹ Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918: На підставі споминів і документів. – Л., 1928. – С. 151-156; Патер І. Галичина і Галичани у діяльності Союзу визволення України // Збірник праць на пошану Л. І. Крушельницької. – Л., 1998. – С. 162.

² Лист Українських Січових Стрільців сотні Д. Вітовського до Президії "Союзу визволення України" із схваленням їх діяльності // Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.) / Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. – Луганськ: СУДУ, 1999. – С. 99-100.

Цим указом було знищено останні сумніви союзівців з приводу того, яке питання є головним для урядів центральних держав: польське чи українське. Вони остаточно переконалися в необхідності згуртування власних сил для боротьби за національні політичні права. Основним політичним гаслом для представників СВУ стали слова: "До боротьби! До оборони!"¹.

В цей же час виходить друком у "Віснику СВУ" стаття А. Жука "Не заманите й не залякаєте!", де автор висловлює марність будь-яких сподівань на допомогу зовні: "Ми знаємо, що ніхто нам нічого не дасть, коли самі не придбаємо. Нічого й німець нам не дасть і нічого ми від нього не ждемо. Але бажаємо розбиття тої тюрми, в якій наш народ уже понад 250 літ сидіє. І чи це зробить німець, чи хто інший, – нам все одно, аби тюрму розбито й аби наш народ найшовся в інших умовах національно-політичного існування"².

З великою радістю та піднесенням зустріли члени СВУ повідомлення про вибух революції в Росії та появу на Україні власного державного органу – Центральної Ради. Поступово масштаби роботи починають зменшуватись, виробляються плани саморозпуску організації, оскільки основної мети – створення держави та поява функціонуючих органів влади – було досягнуто.

Таким чином, інформаційно-пропагандистська діяльність Союзу визволення України в період Першої світової війни включала в себе різні форми роботи: видавництво періодичних органів – "Вісник СВУ", "Ukrainische Nachrichten" та "La Revue Ukrainienne", друкування та розповсюдження серед громадськості держав Четверного союзу різноманітних брошур, листівок тощо з ознайомлюючими та пропагандистськими цілями, а також поїздки до різних країн для налагодження міжнародних контактів та заручення підтримкою ідеї українських національно-визвольних змагань.

2.2. Видавничча справа в українізованих таборах військовополонених

¹ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Л., 2000. – С. 134.

² Жук А. Не заманите й не залякаєте! // Вісник СВУ. – 1916. – Ч. 58. - 1 жовт. – С. 1-2.

Окрім друкування та розповсюдження загальних періодичних органів, представники СВУ звернули увагу і на необхідність налагодження видавничої роботи і серед військовополонених українців. Створення таборів для полонених українців російської армії на теренах Німеччини та Австро-Угорської імперії було першим і визначальним кроком на шляху до реалізації одного з основних завдань Союзу визволення України: організації національно-патріотичної та культурно-освітньої діяльності в українському середовищі. В майбутньому полонені мали стати своєрідними агітаторами-пропагандистами та популяризаторами "самостійницьких" ідей вже на теренах рідної України.

Для виховання відповідних національно-свідомих кадрів серед полонених українців, їх передбачалось не лише виділити в окремі табори, але й налагодити там видавничу справу. Необхідність друкованого органу легко пояснити. Живе спілкування, звісно, сприяє встановленню обстановки взаємної довіри і налагодженню дружніх стосунків та безпосередньому обміну думками на індивідуальному рівні. Водночас, наявність друкованої продукції відповідного ідейного спрямування дозволяє ефективніше впливати на формування колективної свідомості.

Окрім вище названих загальних періодичних видань організації, представники Союзу визволення України друкували різноманітні агітаційні брошури національного спрямування для полонених українців з метою підвищення їх самосвідомості та формування гордості за свій народ і його історію. Яскравим прикладом такого агітаційного матеріалу є одна з брошур під назвою "Самостійна Україна" (дещо видозмінений твір М. Міхновського), зокрема, її підсумовуючі слова: "Ми стоїмо за мирне співжиття з усіма народами в світі, не лише з московським і польським, але разом гуртуємо наші сили, щоб бути готовими відстояти своє право на вільне життя від усіх, хто гадає, що ми, наше покоління, народившись у ярмі, маємо в ярмі і сконати"¹. Ці слова свідчать про справді великі масштаби агітаційної та національно-пропагандистської роботи в середовищі українських

¹ Самостійна Україна. – Вецляр: Видання Союзу Визволення України, 1917. – С. 39.

військовополонених, особливо якщо врахувати поширення цих видань не лише на території українізованих таборів, а й далеко за їх межами, зокрема серед полонених українців царської армії у робітничих командах.

Союз визволення України не обмежився лише цими виданнями. Як тільки розпочалось формування таборів для українців, одразу ж з'явилась думка створити там власні друковані органи для кращої координації культурно-освітньої діяльності та національно-патріотичною пропагандою. Не зволікаючи із втіленням задуму в життя, лідери СВУ та їх помічники із середовища самих полонених організували табірні часописи: "Розвага" у Фрайштадті (Австро-Угорщина), "Розвіт" у Раштаті, "Просвітній листок", а згодом "Громадська думка" у Вецлярі та "Вільне слово" у Зальцведелі (Німеччина)¹. Поступово вони перетворюються на своєрідні координуючі центри культурного та національного життя українців у полоні.

Одним з перших друкованих органів полонених українців у неволі став часопис "Розвага" у Фрайштадті. Цей табір став першим, який виділили та організували саме для полонених українців за походженням. Серед табірної активу ще в кінці 1914 р. зародилась ідея створити тут свою газету просвітницького характеру. Ініціатором виступив Василь Сімович, запрошений Союзом для здійснення культурно-просвітньої роботи у таборі, чим і займався з грудня 1914 р. по жовтень 1916 р.; пізніше він поїхав в німецькі табори українських полонених і з жовтня 1916 р. по березень 1917 р. працював у зальцведельському таборі, а з березня 1917 р. по грудень 1918 р. – у раштатському². Після ряду дискусій та пропозицій 8 червня 1915 р. відбулося перше офіційне засідання бажаючих брати участь у видавничій справі, на якому було утворено окремий видавничий орган – редакційний комітет під назвою "Гурток прихильників Союзу визволення України". До його складу увійшли 12 осіб від полонених та 2 від Просвітнього відділу СВУ, який діяв у таборі.

¹ Грач Л. Діяльність Андрія Жука у таборах для українських військовополонених періоду Першої світової війни // Історія. Частина II: Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Харків, 1996. – С. 210.

² Білоус М., Терлак З. Василь Сімович (1880-1944): життєписно-бібліографічний нарис. – Л., 1995. – С. 11.

Відтоді розпочалась систематична робота з видавництва газети під керівництвом В. Сімовича, обраного редактором¹.

Перший номер побачив світ 5 червня 1915 р. Очікувалось, що на початку своєї діяльності газета, за змістом та інформаційним наповненням, носитиме суто просвітницький характер. Відповідно до передбачуваного матеріалу для розміщення на сторінках газети було підібрано її назву. Оскільки замітки та повідомлення мали на меті знімати напругу та урізноманітнювати життя полонених, то часопис назвали "Розвага". Перші номери газети роздавались усім полоненим безкоштовно, щоб привернути увагу до її видавців, розвіяти підозріле ставлення з боку загальної маси полонених та налаштувати останніх на співпрацю. На першій сторінці газети містився заклик до полонених: "Давайте з рук до рук, з бараку до бараку"². Згодом довелося запровадити певну плату за газету, щоб перевести її принаймні на часткове самозабезпечення (це сталося після формування стійкого контингенту читачів, який постійно розширювався).

Вже у редакторській статті першого номера друкованого органу фрайштадтського табору "Привіт до земляків" пояснювались завдання та інформаційні напрями часопису: "В кожному числі знайдете звістки про війну, різні оповідання, дещо з науки, про різні дива природи..., вірші своїх товаришів, спомини, виливи того, що накипіло в нашій потомленій душі..."³. Кожен номер містив різноманітні статті та нотатки як побутового, так і науково-популярного характеру, які могли б зацікавити кожного полоненого українця. Видання містило низку постійних рубрик: "Історичний календар", "Таборова хроніка" та інші. Загалом, за два роки існування газети на її шпальтах було опубліковано 70 статей політичного змісту, наукових – 48, історичних – 5, 82 оповідання, 101 вірш, 30 нарисів і новел, 5 статей по кооперації, 5 було присвячено сільському господарству, агротехнічній галузі було присвячено 110 заміток, 130 різноманітних дотепів, прикладів народної

¹ Пархоменко К. Два роки видавничої діяльності в таборі // Розвага. – 1917. – Ч.22. – 27 трав. – С. 1.

² Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – К.: КДЛУ, 1999. – С. 52.

³ Романюк М., Крупський І. До історії становлення української таборової преси (1915-1917 рр.) // Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. Історія. Частина II. – С. 215.

мудрості та ще безліч статистичних довідок, жартів, загадок, прислів'їв тощо¹. Тобто, інформація, яка подавалася в часописі, була розрахована на військовополонених українців з різними інтересами та тематичними запитам.

Керівництво СВУ повною мірою усвідомлювало важливість видання періодичного часопису для масової роботи серед полонених українців у Фрайштадті. У "Звіті з діяльності Союзу визволення України..." за першу половину 1915 р. зокрема зазначалось, що "Розвага" служить суттєвим доповненням до загальних читань та лекцій. Характерно, що основними дописувачами газети були в переважній більшості самі полонені. Ними ж на власні кошти здійснювався друк часопису у типографії, спеціально для цього організованій СВУ в таборі. Газета мала стандартний формат, обсягом 6-8 сторінок. Інформація подавалась в "патріотичному українському дусі, зі спеціальним узагальненням політичної та культурної історії українського народу та внутрішніх відносин в Росії"; відмічалось, що в друкарні введуться курси коректування для бажаючих опанувати видавничу справу².

З вище вказаного видно, що видавництво часопису велося з повною відповідальністю та далекоглядністю на майбутнє. Ставка робилась на те, щоб після повернення на Батьківщину, люди, які займалися видавництвом та корекцією газети в таборі, з таким же успіхом могли займатися цим на Україні, а також навчати редакторській справі інших.

В кінці серпня 1915 р. названий вище "Гурток прихильників Союзу визволення України" реорганізувався у "Редакційну секцію Суспільно-Просвітнього Гуртка", яка з серпня 1916 р. перетворилась на самостійну організацію – "Видавниче Товариство імені Івана Франка". Останнє повністю перебрало на себе справу видання часопису³. З цього часу редагуванням "Розваги" займався Редакційний комітет у складі п'яти осіб на чолі з В. Сімовичем. У зв'язку з від'їздом останнього на роботу в табори полонених

¹ Даниленко К. Видавниче товариство ім. Івана Франка // Союз визволення України. Збір спогадів (1914-1918). – Відень-Нью-Йорк: Червона калина, 1979. – С. 173.

² Звіт з діяльності Союзу визволення України серед полонених російської армії української народності // Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – С. 262.

³ Пархоменко К. Два роки видавничої діяльності в таборі // Розвага. – 1917. – Ч.22. – 27 трав. – С. 1-2.

українців Німеччини у жовтні 1916 р., справу видання газети було доручено О. Охрїмовичу, а редактором "Розваги" став військовополонений Ф. Шевченко. Для розповсюдження часопису було створено спеціальну "адміністрацію" Видавничого товариства, яку очолив О. Охрїмович. Її працівники створили картотеку "Розваги" та налагодили систематичну пересилку часопису всім передплатникам¹.

Окрім власного загальнотаборового часопису, видавниче товариство імені І. Франка випускало Календар "Розваги" на 1916 і 1917 рр. (так звана пам'яткова книжка, в якій розміщувались майже всі праці полонених українців табору), а також різні відозви, листи, оповістки, театральні афіші тощо. Матеріальні засоби для газети спочатку надавав СВУ, але згодом друкарня перейшла фактично на утримання самими полоненими: частину коштів надавала таборова організація "Власна поміч", частину складали добровільні внески полонених². Крім того, газета набула такої популярності, що значне число передплатників складали полонені з робітничих команд по усій Австрії.

Спочатку дописувачі часопису не отримували платні за свої статті, але згодом, коли редакція "Розваги" вже стабільно функціонувала, було внесено певні зміни до статуту товариства, зокрема до його 7 пункту, який в початковому варіанті містив наступне: "Оскільки, за статутом, товариство є редакторською школою, то за роботу воно не платить"³. З лютого 1917 р. було вирішено внести до статуту положення про оплату авторам за статті, але лише ті, що друкувались у "Розвазі". Відповідно до теми запроваджувалась уже фіксована оплата за роботу, що відповідно збільшило число дописувачів та якість статей.

На теренах Німеччини в українізованих таборах теж не зволікали зі створенням своїх постійно діючих друкованих органів. У Вецлярї, Раштатї та Зальцведелї під патронатом "Просвітніх відділів" були організовані редакційні комітети, публікації яких швидко завоювали популярність та набули бажаного

¹ Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – К.: КДЛУ, 1999. – С. 55.

² Пархоменко К. Два роки видавничої діяльності в таборі // Розвага. – 1917. – Ч.22. – 27 трав. – С. 1-2.

³ До відома співробітників громади // Розвага. – 1917. – Ч.6. – 4 лют. – С. 7-8.

масового поширення серед військових полонених. Найраніше розпочали свою видавничу діяльність у вецлярському таборі. Там ще з жовтня 1915 р. "Кружок таборової інтелігенції" розпочав друк табірної часопису під назвою "Просвітний листок" (з 5 січня 1917 р. – "Громадська думка"), назва якого повністю відповідала покладеним на нього завданням. Він виходив двічі на місяць, згодом періодичність збільшилась до триразового видання номерів на місяць, а ще через деякий час почалось щотижневне видання¹.

Необхідність приділення особливої уваги видавничій справі викликала заснування 28 листопада 1915 р. "Пресової секції", яку очолив В. Бахір. Вона повністю автономізувала друк часопису, збирання для нього матеріалу та поширення його серед полонених. Дана видавнича структура складалась із кількох підсекцій: газетної, друкарської, власне видавничої та книжкової, де працювали полонені. Основною роботою в галузі редагування та корекції часопису займався представник Просвітнього відділу СВУ П. Карманський. В червні 1916 р. відбулась зміна у керівництві "Пресової секції": посаду голови посів Лазько, редактором став Терешко, а представником від Просвітнього відділу Союзу визволення України – В. Пачовський, оскільки Карманський виїхав до Зальцведеля².

Після того, як часопис зміцнів і набув остаточного вигляду та змістової структури, у жовтні 1917 р. на загальних зборах Видавничого товариства імені Б. Грінченка було вирішено відділити редакційну роботу від загально-адміністративної. З цією метою утворювались група у складі 7 осіб для видання переважно адміністративними справами та редакційний комітет, який складався з 8 осіб. Останній мав займатися виключно виданням часопису. Його співробітники розподілили між собою окремі рубрики, що теж стало важливим чинником усталення змісту "Громадської думки" та спрощення загальної видавничої роботи³. Після цього робота пішла розміреним і стабільним кроком, не зазнаючи більше суттєвих структурних змін аж до завершення війни. Газета

¹ Жнива "Громадської думки" // Громадська думка. – 1917. – Ч.53. – 2 серп. – С. 1.

² Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – К.: КДЛУ, 1999. – С. 94-95.

³ З таборового життя // Громадська думка. – 1917. – Ч.68. – 7 жовт. – С. 4.

залюбки передплачувалась не лише мешканцями табору, але й полоненими з робітничих команд.

У зальцведельському таборі ідея заснування періодичного часопису існувала ще з листопада 1915 р., але через нестачу стійкого національно-свідомого осередку годі було й думати про це. Тим не менше, перед Різдвяними святами кілька представників національно-просвітницького гуртка табору вирішили видати так звану "одноднівку" під назвою "Нова зоря", для чого було створено спеціальний редакційний комітет у складі 15 осіб. Зусиллями його представників газету видали 1,5-тисячним накладом, примірники якої безкоштовно роздавались полоненим у перший день свят. Це видання дещо сколихнуло мешканців табору: відбулось зростання кількості членів національно-просвітнього гуртка, почали з'являтися нові таборові організації. В цих умовах дедалі відчутнішим ставав брак власного друкованого органу. З огляду на ситуацію, що склалась, вже в перших числах лютого 1916 р. відбулись збори членів редколегії "Нової зорі", Просвітнього відділу та всіх бажаючих. На них було прийнято статут новоутвореної видавничої організації – Пресової секції та обрано редактора майбутнього часопису, яким став вище вже згадуваний представник Просвітнього відділу Союзу визволення України П. Карманський¹.

Враховуючи прагнення військових полонених українців Зальцведеля вільно висловлювати ідеї та думки на весь загальний мешканців табору, майбутній часопис отримав назву "Вільне слово". 1 березня 1916 р. вийшов перший номер газети двоохтисячним накладом, але, оскільки цей тираж полонені зустріли з певною прохолодою, частину екземплярів довелося реалізувати в таборі, частину роздати взагалі безкоштовно, частину передати за межі табору в робітничі команди².

Через тимчасову відсутність у типографії друкарського верстату та українських шрифтів для складання текстів (перші числа газети друкувались у

¹ Романюк М., Крупський І. До історії становлення української таборової преси (1915-1917 рр.) // Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. Історія. Частина II. – С. 217.

² Патер І. Союз визволення України: проблема державності і соборності. – Л., 2000. – С. 282.

міській типографії Зальцведеля), було вирішено видавати часопис лише двічі на місяць. Для спрощення зв'язку зі своїми читачами та дописувачами, на стіні бараку, відведеного під редакцію, члени "Пресової секції" повісили спеціальну скриньку, в якій всі бажаючі могли залишати свої листи зі статтями та пропозиціями. До того ж, внаслідок відсутності у таборі спеціального приміщення для продажу газет, їх необхідно було розносити по кожному бараку. Це було не зовсім безпечно, особливо на першому етапі становлення і зміцнення видавничої справи, оскільки, за словами самих дописувачів, "через чорносотенців, які тоді ще були в силі, не тільки по бараках... а й по майдану небезпечно було ходити.... Були випадки, що газетяра били, забирали у нього касу, а часописи рвали"¹. Згодом ситуація змінилась у кращий бік, коли полонені вже залюбки купували та передплачували "Вільне слово", і часопис почав виходити безперебійно тричі на тиждень майже трьохтисячним тиражем.

Налагодженню стабільного друку та розповсюдженню часопису сприяла поява в кінці травня 1916 р. книжково-газетного кіоску на центральному майдані зальцведельського табору, в якому продавали не лише "Вільне слово", але й "Розвагу", "Розсвіт", "Вісник СВУ", різні брошурки та книги. Звичною справою став також продаж газет під час концертів та вистав, які проходили у "Народному домі" табору. В той же час для членів "Просвітної секції" та всіх бажаючих було запроваджено навчальні курси коректорів².

Крім того, у кінці травня, за дорученням Союзу визволення України, до Зальцведеля приїхав його активний діяч Зенон Кузеля, призначений головою "Просвітнього відділу". Він став також редактором "Вільного слова" і перебрав на себе догляд за друкарнею. Проте на засіданні "Пресової секції" в травні цього ж таки року до статуту організації було внесено певні зміни та доповнення. Зокрема, було створено Раду секції, як її виконавчий орган, та контрольну комісію в складі 3 чоловік. Також прийняли рішення обирати

¹ Цит. за: Сидоренко О. Українська таборова преса часів Першої світової війни: політично-національні орієнтири // Історія. Частина II: Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – С. 209.

² Заполовський В. Національно-просвітницька діяльність СВУ (на прикладі табору українських військовополонених біля м. Зальцведеля (Німеччина) та створення українських дивізій для боротьби з більшовизмом в Україні // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. Частина II. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 295.

редактора з числа полонених терміном на 6 місяців, щоб дати можливість більшості членів секції спробувати свої сили та набути певного досвіду в редакторській роботі¹. З. Кузеля і після цього продовжував залишатись представником таборового Просвітнього відділу у складі редакції і дуже часто, протягом всього існування часопису, він був головним радником у роботі всіх співробітників друкарні.

Після усіх проведених змін, здавалося, що робота вже налагоджена остаточно і члени "Пресової секції" будуть займатись видавництвом вже аж до ліквідації українських таборів. Однак, як показав час, необхідно було ще здійснити певні зміни в структурному відношенні для покращення та більшої централізації у справі друку. Відповідно до вимог часу, на початку січня 1917 р. відбулась остаточно реорганізація видавничої структури полонених українців Зальцведеля у повністю самодостатню організація. Редакційна секція табору була перетворена у Видавниче товариство імені П. Куліша на чолі з управою. При товаристві діяв редакційний комітет у складі 8 осіб, який безпосередньо відповідав за підготовку до друку кожного номеру часопису, а створена спеціальна рада здійснювала координацію роботи всіх осередків Видавничого товариства. Останнє складалось із 40 осіб-полонених табору, які займались збором та підготовкою матеріалу. Друкарський персонал складався з 5 осіб (три складачі текстів, машиніст і його помічник). З появою електроживлення в друкарні було значно полегшено роботу всім співробітникам Видавничого товариства².

За аналогічним сценарієм було засновано свій постійний друкований орган у Раштаті. Об'єктивна потреба мати свою газету, щоб спільною думкою об'єднати тисячі полонених українців раштатського табору та інших українізованих таборів, спонукала Просвітній відділ СВУ створити у грудні 1915 р. Редакційний комітет, який розпочав видавати часопис під назвою

¹ Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – К.: КДЛУ, 1999. – С. 116.

² Срібняк І. Табір полонених українців у Зальцведелі (Німеччина) у 1915-1917 рр. // Київська старовина. – 1997. - №3-4. – С. 142.

"Розсвіт", перший номер якого вийшов друком 23 січня 1916 р.¹. Дана видавнича організація складалась з 25 осіб, за ініціативою яких газета почала виходити раз на тиждень тиражем 1,5 тис. примірників. Часопис розповсюджувався не лише в таборі, а й надсилався полоненим українцям у робітничі команди. У зверненні "До земляків", поміщеному в одному з перших номерів зазначалось: "Наша мета була б в деякій мірі досягнена, коли б наші земляки тут, в полоні, не марнуючи даремно часу, обмінювались думками, учились пізнавати самі себе.... Перед нами починає світати, мов перед сходом, тому й газету назвали "Розсвіт"². Тобто, поставивши перед собою завдання розширення кругозору всіх полонених українців та подолання їх зумовленої ув'язненням ізоляції, видавці прагнули залучити до співпраці якомога більше коло однодумців, спонукати їх до письмового висловлювання своїх думок, наболілих проблем та питань.

Таборові часописи стали вірними помічниками представникам СВУ для поширення національно-просвітницької інформації серед мешканців українських таборів. З їх сторінок плинули патріотичні слова, які вчили любити свою рідну землю. Яскравим прикладом такої роботи стала замітка одного з дописувачів "Вільного слова" у Зальцведелі, в якій говорилося, що ніяких здобутків не матиме український народ, поки не зрозуміє: єдиний порятунок – це просвіта та організація. Шлях до єдності та свідомості один. Для цього потрібне наступне: "1) треба знати, хто ми, чії сини, яких батьків ми діти? 2) треба шанувати й добре знати свою рідну українську мову; 3) треба здобути собі вільну народну школу, в якій би вчено наших дітей українською мовою... . А тоді прийде само собою й четверте – Вільна Україна... бо немає в світі такої сили, яка б могла устояти проти освіченого, організованого народу, коли він сам захоче взяти у свої руки своє щастя й свою долю"³. У такому патріотичному дусі працювали представники Союзу визволення України в

¹ Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – К.: КДЛУ, 1999. – С. 87.

² До земляків // Сидоренко Н.М. Національно-духовне самоствердження: У 3-х ч. Ч.1. Українська таборова періодика часів Першої світової війни. – К.: Дослідницький центр історії української преси, 2000. – С. 162.

³ Дмитренко М. (Гладкий М.) Під розвагу // Сидоренко Н.М. Національно-духовне самоствердження: У 3-х ч. Ч.1. Українська таборова періодика часів Першої світової війни. – К.: Дослідницький центр історії української преси, 2000. – С. 165.

українізованих таборах. З часом до співпраці ставали самі полонені українці і їх робота була найціннішою, оскільки це означало, що старання працівників "Просвітних відділів" не були марними. З кожним днем кількість прихильників державницьких ідей серед полонених українців зростала, в першу чергу, завдяки функціонуванню таборових часописів: "Розвага", "Розсвіт", "Вільне слово" та "Громадська думка".

Слід відмітити, що не все відбувалося так гладко у видавничій сфері, як може здатися на перший погляд. Було важко, особливо на початкових етапах діяльності видавничих товариств, коли наявні друкарські станки були застарілої конструкції і часто ламались, не вистачало необхідного друкарського матеріалу, взагалі вся робота велась у важких умовах.

Таким чином, до кінця 1916 р. вже у всіх таборах полонених українців Австро-Угорщини та Німеччини було організовано свої часописи на постійно діючих основах. Як згадував пізніше В. Сімович про особливості видавничої роботи в таборах, "дописувачами були, здебільшого, самі полонені... Щотижня було засідання "Видавничої, чи Редакційної секції", де укладали план часопису, читали статті та виправляли. І так до самого кінця війни..."¹.

Хотілося б відмітити ще одну характерну рису, притаманну всім часописам, які видавались у таборах українських полонених на територіях Австро-Угорщини та Німеччини. Крім політичної, культурної, освітньої тематики на шпальтах "Розваги", "Розсвіту", "Громадської думки" та "Вільного слова" часто розміщувались різноманітні жарти, гуморески, політичні фейлетони, іронія та сатира. Це було особливо важливо у важких воєнних умовах, адже гумор був основним джерелом хорошого настрою полонених. Цей напрям видавничої роботи мав своїх постійних дописувачів: у Зальцведелі – Ф. Якимець, І. Невеселий, В. Верниволя (В. Сімович), у Вецлярі – Трутень, Л. Любисток, у Раштаті – Бичок, Лисий, у Фрайштадті – І.Павлюк, О. Невеселий та ін². Основна маса авторів друкувала свої замітки під псевдонімами, а то й

¹ Сімович В. Культурно-освітня праця в таборах // Календар Просвіти на рік 1936. – Л., 1935. – С. 24.

² Сидоренко Н. М. Публіцистична "сміхотерапія" на сторінках українських таборових часописів // <http://journlib.univ.kiev.ua/obraz/9.htm>.

взагалі друкувалися лише ініціали, тому часто важко з'ясувати справжнє прізвище дописувача.

У газетах друкували новели, оповідання, спомини, статті на національно-політичні та культурні теми. Належна увага приділялася історичному календарю ("Розвага"), оглядам громадського та політичного життя ("Просвітній листок"), вістям з Росії та інших країн світу, таборним хронікам та ін. Окреме місце в часописах займали листи полонених з відзнакою вагомості праці СВУ, листи, що знайомили з умовами життя та праці полонених, також – некрологи, які були майже в кожному числі¹. Газети виступали об'єднуючим фактором для мешканців табору, привчали полонених до відвертості та вільного висловлювання наболілих думок.

Безперервне видання часописів у таборах українських полонених російської армії тривало до підписання в березні 1918 р. Брест-Литовського мирного договору. Після цього активізується процес взаємного обміну полоненими, в тому числі й повернення українців додому та поступова ліквідація таборного життя на теренах Австро-Угорщини та Німеччини. Відповідно, в цей час ускладнюється процес видання часописів у всіх таборах, оскільки швидко зменшується число тих, хто працював в редакційних організаціях внаслідок їхнього повернення на Україну.

З огляду на ситуацію, що склалась, було вирішено перетворити зальцведельське "Вільне слово" з місцевого часопису в друкований орган усіх українських таборів у Німеччині, а друк "Громадської думки" та "Розвіту" припиняється². Ця газета мала існувати до остаточної ліквідації таборів та повернення всіх полонених українців до рідного краю. Таке рішення було зумовлено кількома обставинами, головні з яких – самоліквідація СВУ в серпні 1918 р., швидке зменшення кількості співробітників редакційних органів, технічні причини, зокрема гостра нестача паперу. Тобто, зосередження всіх сил на одному з часописів з метою поширення його на всі табори виглядало єдиним

¹ Животко А. П. Історія української преси. – К.: Наша культура і наука, 1999. – С. 253-254.

² Вільне слово. – 1918. – Ч.47. – 22 черв. – С. 1.

правильним на той час рішенням, яке надалі втілили в життя. Було здійснено невеликі зміни – замість Видавничого товариства створили Видавничий комітет, який перейняв на себе завдання видавати "Вільне слово", а також різноманітні брошури, книги і всього, що стосується видавничої роботи¹. Іншими словами, функції "Вільного слова" залишилися незмінними і газета продовжувала до кінця 1918 р. інформувати полонених про побут полонених у полоні та події міжнародного характеру як "орган українських громад Німеччини". Редактором часопису був З. Кузеля, який довів кількість примірників газети до 6 тис.

Протягом 1919 – початку 1920 рр. замість "Вільного слова" виходив часопис "Шлях", число номерів якого сягнуло близько 100 у кількості 1 тис. примірників, які доповнювалися окремим ілюстрованим тижневим додатком².

Видавнича та національно-пропагандистська діяльність допомагала формуванню у полонених українців національної гордості та політичної свідомості, чого вони були позбавлені в довоєнній Російській імперії. Об'єктивно це сприяло формуванню певних світоглядних засад, без яких подальша боротьба за незалежну українську державу була б неможливою.

Таким чином, за час Першої світової війни у спеціально створених таборах для полонених українців російської армії на землях Німеччини та Австро-Угорщини вдалось створити на стабільній основі редакційні організації, які вели постійну інформаційну роботу серед мешканців українізованих таборів. Відповідно до кількості таборів діяли і друковані органи: "Розвага" (Фрайштадт, 1915-1918), "Просвітній листок/Громадська думка" (Вецляр, 1915-1918), "Розсвіт" (Раштат, 1916-1918) та "Вільне слово" (Зальцведель, 1916-1919). Названі часописи відігравали одну з головних ролей у виконанні завдань культурно-просвітницької роботи через постійне поінформування з основними подіями політичного, культурного, національного, воєнного життя українців як у полоні, так і за межами українізованих таборів. Крім того, наполеглива праця

¹ З таборового життя // Вільне слово. – 1918 – Ч.55. – 17 серп. – С. 7.

² Сімович В. Таборіві видання під час війни // Василь Сімович. Праці у 2-х томах. Т. 2. Літературознавство. Культура / Упоряд. Л. Ткач та ін. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – С. 757.

представників СВУ у вигляді видавництва періодичних органів організації та налагодження міжнародних контактів не лише сприяли поширенню серед громадськості різних країн відомостей про існування українського народу, але й формували в їх середовищі об'єктивне та цілісне розуміння українських проблем та національно-державних прагнень.

РОЗДІЛ ІІІ

Освітня та культурницька діяльність представників Союзу визволення України серед військовополонених українців російської армії в таборах Австро-Угорщини та Німеччини

У роки Першої світової війни українські етнічні території стали ареною воєнних дій між арміями держав двох військових блоків: Антанти та Четверного союзу. До лав їх армій було мобілізовано сотні тисяч українців. Вже перші військові невдачі царської армії в 1914-1915 рр. поставили уряди Німеччини та Австро-Угорщини перед необхідністю створення таборів для ізоляції та тимчасового утримання сотень тисяч полонених. Значну частину останніх становили мешканці українських губерній Російської імперії, українці за походженням. Зважаючи на такий стан речей, СВУ поставив перед собою ще одне важливе завдання – опіку над військовополоненими українцями.

3.1. Пошук форм та напрямків роботи серед військовополонених українців

Серед представників СВУ з перших днів війни зріла думка про необхідність національно-патріотичного виховання українців, які би свідомо стали до боротьби за свою державу. Розуміючи, що шлях на Наддніпрянщину для них закритий, союзівці звернули свою увагу на військовополонених українців, кількість яких із розгортанням військових дій зростала в таборах Австро-Угорщини та Німеччини.

У своїх міркуваннях представники Союзу визволення України керувалися загальноприйнятими нормами міжнародного права стосовно військового полону, основні положення якого напередодні Першої світової війни зводилися до таких ключових тез:

- військовим полоном визнається і здійснюється, відповідно до правил ведення війни, обмеження свободи військовослужбовців ворожої країни, які

опинилися під владою супротивника. Військовий полон не повинен мати характер покарання, помсти чи рабства;

- за військовополоненим має бути визнано статус обеззброєного воїна, який виконував обов'язок перед своєю державою;

- військовополонені мають право на спілкування з родиною, на отримання листів, посилок та грошових переводів, безперешкодне користування різними видами допомоги з боку товариств, установ за законами країни¹. Однак з боку офіційної Росії нічого не робилося і військовополонені в Австро-Угорщині та Німеччині знаходилися у скрутному становищі, а фактично – безправному. Особливо гостро стояла проблема з харчуванням, що вело до голодного існування, а це, зрозуміло, робило полонених озлобленими та замкненими у собі. Частково продовольчу допомогу надавали різні благодійні організації, дещо полегшуючи полоненим існування².

Враховуючи такі обставини, представники СВУ вирішили хоча б частково опікуватися полоненими, а разом із тим почати серед них культурно-освітню та національно-виховну роботу. Зрозуміло, що Союз визволення України не міг проводити таку широкомасштабну діяльність без схвалення з боку урядових кіл Центральних держав. Успіх запланованих дій перебував у прямій залежності від ставлення урядів цих країн не лише до ідеї державної самостійності України, але й до безпосередньої діяльності СВУ у таборах для військовополонених. Проводу СВУ вдалося переконати впливові кола цих держав у необхідності проведення ряду політичних заходів, спрямованих на зміцнення національної самосвідомості українців та їх звільнення з-під московської опіки³.

Перша спроба добитися дозволу опікуватися ними була зроблена ще у вересні 1914 р., тільки-но СВУ переїхав до Відня, проте окупація Галичини

¹ Мальков А.А. Деятельность большевиков среди военнопленных русской армии (1915-1919 гг.). – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1971. – С. 25-26.

² Заполовський В. Національно-просвітницька діяльність СВУ (на прикладі табору українських військовополонених біля м. Зальцведеля (Німеччина) та створення українських дивізій для боротьби з більшовизмом в Україні // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наук. статей. Ч.2. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 294.

³ Срібняк І. Українська еміграція у Німеччині: погляд історика // Всесвіт. – 1998. – № 11. – С. 142.

російськими військами призупинила цю справу на деякий час. Однак друга спроба у жовтні того ж року завершилася на користь Союзу визволення України: військова влада дала згоду на ведення роботи серед військовополонених та дозволила формувати табори виключно з українців.

Зрозуміло, що для такої важливої акції СВУ змушений був знайти відповідні джерела фінансування. Не маючи власних коштів, провідники інформаційної лінії розраховували на допомогу з боку урядів Німеччини та Австро-Угорщини, які були об'єктивно зацікавлені в існуванні такої відверто антиросійської організації. Сам Союз визволення України, за словами українського історика Д. Дорошенка, дивився на себе, як на зав'язок майбутньої української влади і вважав необхідним увійти в тісний контакт з центральними державами, як союзними силами. Він вважав можливим приймати від них матеріальну допомогу, але за умовою, що це буде державний борг майбутньої самостійної України, уряд якої муситиме його повернути¹.

Як згадував пізніше один з керівників СВУ О. Скоропис-Йолтуховський, з австрійською владою було домовлено про суму 100 тис. австрійських корон, які без будь-яких письмових домовленостей було видано на особисту відповідальність організації². Як виявилось пізніше, здійснювані фінансові операції відіграли далеко не останню роль в кадрових змінах, які відбувалися в СВУ протягом осені 1914 р.

Мова йде про посаду голови Союзу визволення України. Спочатку, як вже говорилося, очолив організацію Д. Донцов. Однак, вже у вересні 1914 р. у Відні відбулися збори СВУ, на яких зайшла мова про переобрання голови. Останній був проти і почав вимагати детального звіту про отримані кошти від австрійського уряду. Цю вимогу було відхилено і Д. Донцов подав заяву про свій вихід з організації. Цей крок він мотивував тим, що О. Скоропис-Йолтуховський та М. Меленевський прагнули забезпечити собі неподільний вплив у Союзі визволення України, встановили зв'язок з австрійськими

¹ Дорошенко Д. Історія України, 1917-1923. В 2-х т. Т.1. Доба Центральної Ради. – К.: Темпора, 2002. – С. 45.

² Скоропис-Йолтуховський О. Мої "злочини" // Хліборобська Україна. Зб. 2-4. – Відень, 1920-1921. – С. 205.

урядовими чинниками, перетворивши тим самим організацію на своєрідну австро-німецьку допоміжну агенцію. Іншими словами причину виходу з СВУ Д. Донцов сформулював так: "Занадто багато речей ділило тих панів від мене, а мене від них"¹. Зрозуміло, що кожна із сторін давала своє бачення розриву активу СВУ з першим його головою. Очевидно, дійсно проявилися ідейні чи організаційні розбіжності у поглядах на дії союзівців в умовах перебування на теренах Австро-Угорщини.

На місце голови Союзу визволення України було обрано М. Залізняка, якого через диктаторські методи роботи та фінансові махінації в листопаді 1914 р. теж було усунуто від керівництва та виключено з організації. З цього часу, навчені гірким досвідом, члени Союзу визволення України створили колективну президію, до якої увійшли В. Дорошенко, А. Жук, М. Меленевський та О. Скоропис-Йолтуховський².

Функції членів колегіального управління розподілялися так: загальне керівництво здійснював А. Жук, видавничою справою займався В. Дорошенко, а М. Меленевський та О. Скоропис-Йолтуховський завідували відносинами з австро-німецькою владою³. Лише з цього часу, коли встановився внутрішній спокій організації та було налагоджено регулярне видавництво часописів українською та німецькою мовами, почалася справді послідовна робота у справах військовополонених українців. Таким чином, заручившись згодою та фінансовою підтримкою австрійських (а згодом і німецьких) політичних кіл, лідери Союзу визволення України почали розробляти конкретні плани своєї діяльності серед полонених українців.

В першу чергу було розроблено "Проект работ [Союзу] Визволення України серед полонених жовнірів з Російської України", в якому говорилося, що СВУ вважає необхідним поширення серед полонених розуміння українського походження, ідей визволення України, роз'яснення того, що

¹ Сосновський М. Дмитро Донцов: політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму. – Нью-Йорк-Торонто, 1974. – С. 131-132.

² Патер І. Союз визволення України: заснування, політична платформа та орієнтація // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1999. – Вип. 34. – С. 333-334.

³ Патер І. Андрій Жук і Союз визволення України // Молода нація: альманах. – К.: Смолоскипи, 2002. - № 3. – С. 62.

союзні держави прихильно ставляться до українського народу і бажають визволити його з національного і соціального пригноблення, яких Україна зазнає у Російській імперії¹.

Вважаючи, що лише національно-політичної пропаганди замало для військовополонених, переважну більшість яких склали темні, неосвічені люди, "потрібно ще взятися до планової культурної (роботи – Т.М.): до навчання бранців української грамоти, українських національних пісень, ознайомлення їх з українською історією і т. п. До цієї культурної роботи Союз сподівається, крім людей, що входять в його склад, притягти також перебуваючих у Відні українських емігрантів з Галичини і Буковини"². Керівництво Союзу вважало, що для налагодження систематичної роботи в національно-виховному напрямку та для досягнення результатів, в першу чергу, необхідно виявити українців із загальної маси полонених та згуртувати їх в окремому таборі.

Для того, аби виділення українців із загальної маси військовополонених Габсбурзької монархії йшло швидше та результативніше, було вирішено розробити анкету для полонених. Представники СВУ сформулювали 17 запитань, які склалися з двох невеликих блоків: загальні запитання та запитання стосовно мобілізації та війни. Загальні мали на меті з'ясувати ім'я та прізвище, національність, довоєнну професію, рівень грамотності, досвід громадської та політичної діяльності тощо. Другий блок запитань стосувався полкової належності, ставлення окремо взятого полоненого до війни, до Австро-Угорщини і Німеччини, визначення полку, в якому він служив і т. п.³.

Базуючись на двох основних напрямках роботи Союзу визволення України у вже названому проекті (національно-політична пропаганда та культурницька діяльність), подальші дії були конкретизовані у «Програмі роботи СВУ серед полонених». У широкому обсязі планувалося вести національно-просвітню працю серед полонених. Робота в таборах передбачала:

¹ Проект работ [Союзу] визволення України серед полонених жовнів з Російської України // Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – К.: КДЛУ, 1999. – С. 256.

² Там само. – С. 256.

³ Там само. – С. 258-259.

1) навчання неграмотних полонених українському письму та читанню при сприянні своїх же, більш освічених, полонених-українців; 2) організація гуртків для читання історії України та вивчення інших наукових питань; 3) ознайомлення з політичним життям союзних держав; 4) організація лекцій на різноманітні теми: національного, політичного, науково-популярного характеру; 5) організація хору та співу. Як окремий напрямок співробітництва СВУ з країнами Четвертного блоку планувалося збирати та надавати австро-угорському та німецькому урядам інформацію про настрій в лавах російської армії та серед цивільного населення України¹. Таким чином, розроблена програма передбачала широкий спектр культурно-освітньої і національно-пропагандистської роботи в середовищі полонених українців, яка в результаті мала виховати тисячі свідомих українців, здатних боротися і відстоювати право на власну самостійну державу.

Першим кроком для представників СВУ став огляд існуючих таборів для військовополонених російської армії. Туди були відправленні спеціальні делегації, метою яких було ознайомити полонених з фактом існування Союзу визволення України, основними напрямками його діяльності та здійснити перепис вояків-українців. В листопаді 1914 р. одна з груп відвідала табір Болдогашони (Угорщина), де перебувало 356 українців. З їх числа передбачалось вибрати 60 українців для переведення їх до суто українського табору, але ця ідея так і залишилась нереалізованою².

Подібні поїздки були здійснені до табору біля Фрайштадту та ще кількох існуючих змішаних таборів для знайомства з полоненими, з'ясування їх настроїв та готовності до співпраці, розповсюдження в їхньому середовищі видань Союзу визволення України та іншої літератури, що стосувалась репрезентації української справи серед громадськості країн Четвертного союзу.

Цей початковий етап роботи, який мав розвідувальний і підготовчий характер, тривав (з деякими перервами) з листопада 1914 р. до лютого 1915 р.

¹ Програма роботи СВУ серед полонених // Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.) – С. 259-260.

² Сидоренко О., Сидоренко Н. Культурно-освітня та національно-освідомлююча діяльність Союзу визволення України // IV Міжнародний конгрес українців. Історія. Частина II. – Одеса-Київ-Львів, 1999. – С.219-220.

Він приніс свої перші результати, які досить детально висвітлені у "Звіті з діяльності Союзу визволення України серед полонених російської армії української народності". Серед відвіданих таборів Фрайштадт було визначено як базовий для українців. Згодом сюди почали прибувати полонені українці з інших таборів і на зимовий період їх вже нараховувалось близько 12 тис., а перед початком літніх робіт – вже 18 тис. Загалом він був розрахований на 30 тис. осіб, тож його поповнення на цьому не припинилось. Тут одразу ж розпочалась активна діяльність, основною формою якої було ведення "загально доступних популярних читань, навчання грамоти, випозичування з бібліотеки книжок, плекання національного співу і музики, ...курси соціальних наук і різні спеціальні курси"¹.

Після того, як було визначено табір для військовополонених українців, розвідувальні поїздки не припинилися, а були продовжені до травня 1915 р. У поїздках взяли участь довірені особи СВУ: М. Гаврилко, О. Безпалко, О. Охрیمович, І. Домбчевський. Вони вели свою роботу під гаслом: "Свій до свого"². Мова йшла про вже функціонуючий українізований табір Фрайштадт, до якого і пропонували перевестися бажаючим військовополоненим українцям.

Такий оптимістичний початок сприяв створенню міцного підґрунтя для подальшої культурно-освітньої та національно-пропагандистської роботи СВУ у середовищі полонених українців російської армії. Даним видом роботи займалися в основному вихідці з Галичини та Буковини, які об'єднувались у "Просвітні відділи СВУ", де працювали в різні періоди М. Гаврилко, В. Сімович, О. Охрیمович, О. Терлецький, О. Безпалко, С. Смаль-Стоцький та інші³. Такі відділи створювались лише в тих таборах, які вже були українізовані. В інші, де перебувала незначна кількість полонених українців,

¹ Звіт з діяльності Союзу визволення України серед полонених російської армії української народності // Срібняк І Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.) – С. 260-265.

² Даниленко К. Розвій суспільно-національної думки в таборі Фрайштадт // Союз визволення України. Збір спогадів (1914-1918). – Відень-Нью-Йорк: Червона калина, 1979. – С. 16.

³ Срібняк І. Культурно-просвітницька і організаційна діяльність Союзу визволення України у багатонаціональних таборах царської армії в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1917 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX століття. Вип. 3. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 205.

відряджалось по кілька осіб для з'ясування загальної ситуації на місцях та вияснення ставлення до СВУ та його діяльності.

Про одну з поїздок по таборах для виокремлення українців із загального числа військовополонених згадував А. Чернецький, представник галицької соціал-демократії, який прийняв від А. Жука та О. Скорописа-Йолтуховського пропозицію поїхати до табору полонених у Райхенбергу (Чехія) разом з В. Темницьким. За його словами, до табору виїжджали вони перед полуднем, де вели розмови з полоненими, а після повернення з табору у другій половині дня складали список виявлених українців. Спочатку, як і скрізь, робота йшла мляво, хоч А. Чернецький та В. Темницький приїжджали як цивільні особи: дехто боявся, дехто не довіряв, дехто взагалі не хотів признаватися, що є українцем за походженням. Лише згодом справа налагодилася і за понад два тижні їм вдалося скласти список з кількох сотень осіб, які були переведені до українських таборів військовополонених¹. Тобто, до роботи по виявленню та виокремленню українців із загальної маси полонених залучали не лише членів СВУ, але й осіб, які не належали до організації. Це мало позитивні наслідки, оскільки пришвидшувало цей процес та дозволяло охопити більше число загальних таборів.

Поряд з успішною роботою по виявленню із загальної маси полонених українців, виникали проблеми у взаємовідносинах між австрійським урядом та представниками Союзу визволення України. Не все складалось так вдало, як здається. Вже з початку 1915 р. почалося поступове охолодження, дружніх на перший погляд, відносин між Союзом визволення України та урядом Австро-Угорщини. Докладно про причини непорозуміння говорить О. Скоропис-Йолтуховський. Суть конфлікту зводилася до такого: Міністерство закордонних справ Австрії почало вимагати від СВУ, щоб останній переніс своє організаційне ядро за межі цісарської монархії на територію якоїсь з нейтральних держав; МЗС обіцяло виділити кошти на переїзд та ще додатково 100 тис. корон на рік, аби союзівці змогли зміцнити на новому місці; робота з

¹ Чернецький А. Спомини з мого життя. – К.: Основні цінності, 2001. – С. 47-48.

полоненими залишається за СВУ, але кожен їх крок має бути підзвітним військовому міністерству та узгодженим з його рішеннями¹. По-суті, це була пропозиція обмежитися виконанням суто службової ролі в інтересах австрійської політики. На такий крок союзівці піти не могли, оскільки це перекреслило б будь-які сподівання та досягнення.

Зрештою така непоступливість з обох боків викликала політичний розрив між СВУ та урядом Австро-Угорщини, хоча Президія Союзу і надалі залишалась у Відні. Їхні відносини відтепер в основному зосередились на питаннях культурно-просвітньої праці в таборі Фрайштадт, оскільки вважалося, що ця робота ведеться галичанами і не шкідлива для Австро-Угорщини². В цій галузі діяльності Союз визволення України зберіг автономність своєї діяльності до закінчення війни, не відчуваючи значного опору з боку австрійського уряду. Стосовно ідеї відродження української держави під егідою Австро-Угорщини, то, як з гіркотою писав О. Скоропис-Йолтуховський "мрію про провідну історичну роль Австрії у відродженні самостійної Української Держави довелося здати в архів"³.

З огляду на ситуацію, СВУ з вересня 1915 р. остаточно визначив свої завдання та пріоритети, поставивши на перше місце пропаганду боротьби за незалежну Україну та національно-просвітницьку роботу серед полонених українців. Після відступу російських військ з Галичини та західних районів Волині значну увагу було зосереджено на відновленні зруйнованих народних шкіл, бібліотек та інших українських культурно-освітніх закладів⁴.

Водночас, зважаючи на похолодання у відносинах з офіційною австрійською владою, у січні 1915 р. СВУ звернувся до Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини з проханням допомогти дістати дозвіл від німецького уряду на ведення національно-просвітньої та культурної роботи серед військовополонених українців у Німеччині. Після отримання відповідної

¹ Скоропис-Йолтуховський О. Мої "злочини" // Хліборобська Україна. Зб. 2-4. – Відень, 1920-1921. – С. 207-211.

² Там само. – С. 213.

³ Там само. – С. 214.

⁴ Лавров Ю. П. Початок діяльності Союзу визволення України // Укр. іст. журн. – 1998. – № 5. – С. 15.

згоди, у квітні 1915 р. у Берліні було засновано філію СВУ, яку очолив О. Скоропис-Йолтуховський¹. З цього часу починається ще активніша просвітницька діяльність не лише в уже існуючому австрійському таборі Фрайштадт, але й налагоджуються табори на теренах Німеччини.

Протягом 1915 р. на німецьких землях було створено три табори для військовополонених українців: у травні – Раштат, у вересні – Вецляр, у листопаді – Зальцведель. Загальне число полонених у них досягало 50 тис. осіб. Крім того, пізніше (у 1917 р.) під опіку СВУ потрапили і старшинські табори: у Ганновер-Мюндені (Німеччина) та у Йозефштадті (Чехія)².

Як стверджував О. Скоропис-Йолтуховський, дістати дозвіл від німецьких урядових кіл на відокремлення військовополонених українців у окремі табори та проведення там культурно-просвітницької роботи дозволила наявність двох сприятливих чинників: існування "Товариства внутрішньої колонізації" на чолі з Ф. фон Шверіном, міністром-президентом Франкфурта-на-Одері та генерала Фрідріха³, шефа департаменту у справах полонених, які вважали корисним для Німеччини реалізувати ідею виокремлення полонених українців у спеціальні табори⁴. Оскільки Міністерство закордонних справ Німеччини відмовлялося взяти на себе відповідальність за роботу СВУ в таборах військовополонених, то лише завдяки клопотанню цих людей перед урядом, Союзу визволення України було надано право розпочати культурно-просвітню й національно-виховну роботу серед полонених українців в німецьких таборах.

"Товариство внутрішньої колонізації" не лише захищало інтереси СВУ перед німецькими урядовцями, але й фінансувало його діяльність в таборах, отримуючи кошти від уряду Німеччини. За 1915-1917 рр. було виділено СВУ на всі напрямки діяльності 743 тис. 295 дойчмарок. Безпосередньо для роботи в таборах військовополонених Німеччина виділяла приблизно 25 тис. марок. Як

¹ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Л., 2000. – С. 276.

² Сидоренко Н.М. Національно-духовне самоствердження: У 3-х ч. Ч.1. Українська таборова періодика часів Першої світової війни. – К.: Дослідницький центр історії української преси, 2000. – С. 22.

³ Прізвище автором не називається.

⁴ Скоропис-Йолтуховський О. Мої "злочини" // Хліборобська Україна. Зб. 2-4. – Відень, 1920-1921. – С. 215.

вже згадувалось вище, культурно-просвітницькою та пропагандистською діяльністю займалися в основному вихідці з Галичини та Буковини, які отримували оплату за свою працю: неодружені отримували 350 марок, одружені – 450 марок, керівники "Просвітніх відділів" – 550 німецьких марок в місяць¹.

При такому розподілі коштів для оплати культурно-просвітної праці Союз визволення України керувався двома основними принципами. Залучення до роботи кваліфікованих працівників, яких не було серед полонених, вимагало такої зарплатні, аби вони не шукали додаткового заробітку. Саме на оплату праці цих, переважно учительських, сил і йшла основна частина грошей. Культурно-просвітна діяльність полонених оплачувалася ледь краще, ніж фізична, коли їх посилали на різні сільськогосподарські роботи. Лише ті, хто присвячував себе цілковито культурницькій роботі, вдавалося добитися для себе і кращого харчування, і більшої грошової оплати – вона становила від 10 до 50 марок на місяць². Як пояснював О. Скоропис-Йолтуховський, при невисокій оплаті добровільної праці полонених, організація керувалася такими мотивами, аби, з одного боку, не давати підстав антиукраїнським елементам закидати "платність" самостійницької роботи, а з іншого – не зваблювати хорошою оплатою морально слабких військовополонених³.

Для проведення послідовної та цілеспрямованої культурно-освітньої роботи в таборах створювались спеціальні "Просвітні відділи", на які покладалась повна відповідальність за діяльність. Єдиною формою прямого впливу СВУ на роботу в таборах було призначення голови кожного з "Просвітніх відділів" та періодичні оглядові поїздки голови Берлінської Централі О. Скорописа-Йолтуховського по таборах для загального контролю, які супроводжувалися іноді пропозиціями дорадчого характеру.

¹ Чернышев В. В. Украинский сепаратизм и Центральные Державы в преддверии и во время I Мировой Войны до революции 1917 г. (Из кн.: Чернышев В. В. Украинский сепаратизм. Страницы истории) // <http://russian.org.ua/archives/2004/0411/041105upt.shtml>

² Скоропис-Йолтуховський О. Мої "злочини" // Хліборобська Україна. Зб. 2-4. – Відень, 1920-1921. – С. 233-234.

³ Там само. – С. 234.

За своїм фахом із 23 осіб, які діяли в таборах Німеччини, 11 були вчителями з гімназій, 5 народних вчителів, 2 адвокати, 2 студенти університету, 3 особи з середньою освітою, 1 різьбяр, 1 співробітник української бібліотеки, оперний співак і публіцист¹. Із Фрайштадту сюди було направлено В. Сімовича, О. Безпалка, Є. Турула, М. Чайківського та інших відомих українських діячів. У Фрайштадті залишились на постійну роботу О. Охримович і Р. Домбчевський, а з серпня 1916 р. у таборі постійно працював професор Чернівецького університет С. Смаль-Стоцький². Така різноплановість професійних інтересів дозволила повністю забезпечити табори своїми ж кадрами і створити самодостатню систему культурного життя полонених.

Особливо сприятливо склалась ситуація з початком весни 1916 р., коли основна маса полонених була відряджена австрійським та німецькими урядами на сільськогосподарські роботи по всій території імперії. СВУ через своїх прихильників активізував українську пропаганду серед полонених робітничих команд. Це сприяло популяризації в їх середовищі самостійницьких ідей, посилювало бажання міцнішої співпраці з представниками Союзу визволення України, більш глибокого знайомства з національно-політичною літературою, яку щедро постачали співробітники організації у робітничі команди.

Створення спеціальних таборів для військовополонених українців та ведення в їх середовищі культурно-освітньої праці було великою заслугою Союзу визволення України перед українською державою, "бо серед них свідомого елемента було мало. Була сіра етнографічна маса "малоросів", "хохлів", християн, яку російське поневолення позбавило їх національного імені й вони його забули"³. Лише завдяки кропіткій, тривалій, терпеливій роботі представникам СВУ вдалося пробудити до активного і повноцінного культурно-політичного життя десятки тисяч українців, які до полону брали до рук лише плуга, а вже після війни – встали в ряди оборонців ідеї вільної незалежної України в добу національно-визвольних змагань 1917-1920 рр.

¹ Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – К.: КДЛУ, 1999. – С. 34-35.

² Там само. – С. 35.

³ Цит. за: Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1917 рр. У двох томах. Т. 1. – Жовкля: Місіонер, 1998. – С. 20.

Одинокі моменти, якими можна докоряти созівцям, це організаційні прорахунки на перших порах роботи, на які вказує один з перших дослідників політичної еміграції О. Карманюк. Недоліками він називає безоглядне германофільство частини представників СВУ та певні промахи в методах пропаганди українських ідей серед військовополонених. Мова йде проте, що з самого початку національно-пропагандистську роботу провадили безпосередньо члени Союзу визволення України, які в більшості склалися з галичан. Через такий особовий склад організації більшість полонених вважала СВУ за якусь австро-німецьку авантюру, яка доведе їх до великих неприємностей після повернення додому¹. Ці упущення з часом були ліквідовані і вже в українізованих таборах Німеччини національно-виховну роботу провадили в основному українці з числа полонених, які мали бажання цим займатися та розділяли ідеї СВУ.

Таким чином, протягом кінця 1914 – 1915 рр. представники Союзу визволення України остаточно визначили пріоритетні напрямки своєї роботи на теренах Австро-Угорщини та Німеччини. Завдяки урядовим дозволам було створено чотири табори для військовополонених українців: Фрайштадт, Раштат, Вецляр і Зальцведель, де розгорнулася широкомасштабна культурно-просвітницька робота членів СВУ та їх помічників з числа самих полонених. Розроблені проекти їх діяльності були розглянуті військовими міністерствами Австро-Угорщини та Німеччини, затверджені та дозволенні для втілення в життя.

3.2. Освітня та мистецька робота серед полонених українців

Виокремлення українців за етнічною належністю із загальної маси полонених, які з'явилися на теренах Австро-Угорщини та Німеччини з початком Першої світової війни та переведення їх до окремих таборів спочатку у Фрайштадті, а згодом у Вецлярі, Раштаті та Зальцведелі було початковим

¹ Карманюк О. Українська політична еміграція (спроба історичного нарису). – Каліш: Чорномор, 1924. – С. 28.

етапом у діяльності СВУ за кордоном. Згодом почався найважливіший період – налагодження в таборах широкомасштабної культурно-освітньої та національно-патріотичної роботи. Лідери Союзу визволення України, використовуючи об'єктивну зацікавленість держав Четвертого союзу в послабленні військової могутності Російської імперії, зуміли отримати значну фінансову допомогу для здійснення великої за обсягом видавничої та агітаційно-пропагандистської кампанії в Європі, в тому числі, їм вдалося провести в кінці 1914-1915 рр. українізацію чотирьох вище названих таборів.

Одразу ж по переїзді до Відня, почалась активна робота, спочатку розвідувального характеру (було здійснено інспекційну поїздку по таборах Австро-Угорщини). Під час поїздки передбачалось виконання двох основних завдань, зазначених у "Проекті работ [Союзу] визволення України...": по-перше – провести опитування з метою виявлення свідомих українців та переведення їх згодом до окремого табору, а по-друге – налагодити збір інформації військового характеру на користь держав антиросійського фронту¹. Саме на цю групу полонених українців, виділених в окремий табір у Фрайштадті, мав намір орієнтуватися в майбутньому СВУ і шляхом розширення їх кругозору і світогляду та відповідного навчання, підготувати кадри агітаторів та поширити свій вплив на значно ширші маси полонених в усіх таборах.

Доцільно відмітити, що із створенням українського табору у австрійському Фрайштадті та трьох таборів у німецьких Вецлярі, Раштаті та Зальцведелі, здійснення інспекційних поїздок представниками Союзу визволення України по всіх таборах для полонених на теренах Австро-Угорщини та Німеччини не було припинено. Просто з початком активної роботи вже безпосередньо в українізованих таборах, оглядові поїздки відійшли на другий план. Проте, у період з 15 квітня по 1 червня 1916 р. було здійснено другу оглядову подорож по австрійських таборах. Вона мала на меті, знову ж

¹ Проект работ [Союзу] визволення України серед полонених жовнів з Російської України // Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – С. 256-259.

таки, знайомство з полоненими, виокремлення із загальної маси кількох помічників і, з їхньою допомогою, складання списків бажаючих переїхати до українізованих таборів. Записувати мали всіх бажаючих, втім передбачалось забрати всіх представників української інтелігенції, і будь що "уникати занесення до списку москалів (великоросів)"¹. Поступово, основний акцент в роботі Союзу було перенесено з інспекційних поїздок на ведення роботи у вже діючих таборах для військовополонених українців.

Для налагодження національно-культурної роботи в таборах створювались т. зв. "Просвітні відділи СБУ", які, за словами історика І. Патера, працювали у трьох основних напрямках: 1) просвіта взагалі; 2) національно-політичне виховання; 3) організація серед полонених гуртків за інтересами. Відділи перебрали на себе основну масу роботи серед полонених. Вони організували по таборах школи грамоти, бібліотеки, читальні, хори, оркестри, освітні курси, будували церкви, чайні, помічні каси, відкривали спортивні товариства, друкарні, гуртували полонених в українські громади. Крім просвітньої та організаційної роботи, вони займалися справами побуту полонених, а також виконували посередницьку місію між полоненими та властями². З часом, завдяки своїй масштабній роботі, "Просвітні відділи" стали найважливішими організаціями в українських громадах усіх чотирьох таборів і зосередили у своїх руках фактично всю повноту влади в культурно-освітньому та національно-патріотичному житті полонених.

Було дуже важко починати освітню роботу у таборах. Короткі відомості, які подає вітчизняний дослідник І. Срібняк на основі аналізу декількох десятків анкет зальцведельської редакції "Вільного слова", дають повну уяву про соціальний стан, освітній та культурний рівень полонених і ці дані можна застосовувати до усіх мешканців українізованих таборів Австро-Угорщини та Німеччини. За ним, серед полонених українців Фрайштадту, Вецляру, Раштату та Зальцведеля більшість складала селяни, які до війни займались

¹ Витяг з інструкції представникам СБУ по виокремленню українців із середовища полонених російської армії під час їх другої оглядової подорожі по таборах Австро-Угорщини (15 квітня – 1 червня 1916 р.) // Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – С. 255-256.

² Патер І. Союз визволення України: проблема державності та соборності. – Л., 2000. – С. 277-278.

хліборобством. Освітній рівень обмежувався закінченням початкової сільської школи. Середній вік переважної більшості полонених – 30-35 років. У мирний час вони мало цікавились політикою, книги читали дуже рідко і вважали себе вірними захисниками "царя і вітчизни" (маючи на увазі Російську імперію в цілому)¹. Зрозуміло, що в їхньому середовищі було дуже важко розпочати культурно-просвітницьку роботу з метою виховання національної свідомості, оскільки у багатьох була відсутня навіть початкова освіта, натомість – притаманна привита століттями, яскраво виражена пасивність до політичного життя, яка пояснювалась нищенням української культури.

Крім того, початковий період в діяльності "Просвітніх відділів" ускладнювала ще й наявність в середовищі полонених великої кількості "чорносотенців", які не тільки залякували полонених, переконуючи їх не співпрацювати з представниками від СВУ в таборі, називаючи їх "австріяками", "шпигунами" проти царської Росії, але й активно перешкоджали членам просвітніх організацій та їхнім прихильникам різними провокаціями².

Національно-культурна програма сповільнювалась рядом суто психологічних моментів: страхом перед фізичною розправою після повернення з полону, природнім русофільством полонених українців, негативним ставленням до Німеччини та Австро-Угорщини, твердим переконанням у природній могутності та непереможності Російської імперії³. Як повідомляється у "Розвазі" за 1917 р.: "Іноді брудною лайкою, а то й шпурлянням каміння зустрічали перші спроби промовити до них (полонених – Т.М.) справжнє вільне слово на рідній українській мові. Страшні нарікання та нечувані обвинувачення сипалися на адресу провідників і робітників тої тяжкої праці"⁴.

Своєрідним доповненням звучать слова В. Сімовича: "Не обходилося раз у раз без грубих лайок, нахабних виступів, прокламацій проти таборових робітників... Бувало й таке, що до викладового бараку сипалося каміння.

¹ Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – К.: КДЛУ, 1999. – С. 117-118.

² Добржанський О., Даниленко В. Степан Смаль-Стоцький. Роки війни // Буковинський журнал. – 1995. – № 1-2. – С. 135.

³ Патер І. Союз визволення України: проблема державності та соборності. – Л., 2000. – С. 278.

⁴ Луб І. "Робіть як робили. Повернете – матимете силу робити" // Розвага. – 1917. – Ч. 27. – 1 лип. – С. 1.

Кинутий зручно крізь вікно великий камінь із даху одного бараку тільки щастям не розвалив був голови викладачеві"¹. Залякані з усіх боків військовополонені українці не вірили нікому. Основна думка, яка жила в їх середовищі – це надія на швидке закінчення війни. Вони керувалися принципом: головне, аби настав мир і спокій, а решта все другорядне.

Про труднощі, які виникали в роботі з полоненими, так згадує М. Гаврилко, один з перших представників СБУ у Фрайштадтському таборі: "Коли я появлявся в таборі і провадив по бараках розмови з полоненими українцями, тоді проти мене виступали москалі... і підбурювали полонених, щоб мене не слухали. Коли це не допомагало... почали поширювати погрози, що всіх тих, хто зі мною розмовляють і читають книжки, по повероті в Росію повісять"².

Сповільнювала роботу у Фрайштадті на перших порах і та обставина, що дозвіл на перебування представників СБУ в таборі був обмежений спочатку до четвертої години по обіді (це тоді, коли обід роздавали о дванадцятій годині і він тягнувся десь до першої). Цього часу було замало щоб систематично щось робити. Згодом було домовлено з комендантом табору про перебування союзівців спочатку до шостої, потім до восьмої години, а з березня 1915 р. вони перебували у таборі до десятої години вечора³. Завдяки збільшенню годин для культурно-освітньої діяльності в середовищі полонених вдалося подолати неорганізованість та хаотичність в роботі представників СБУ.

Окрім того, значною перешкодою для роботи представників Союзу визволення України в середовищі полонених українців було погане утримування військовополонених, про що вже згадувалося. В одному із звітів про побут у Фрайштадті О. Скоропис-Йолтуховський, наводив висловлювання військовополонених українців: "Що, Ви, нам пропаганду та книжки? Ви нам хліба вистарайтеся. За три місяці чоловік і разу не наївся, так і вмерти

¹ Сімович В. Великдень у таборі полонених. Двадцять літ тому // Василь Сімович. Праці у 2-х томах. Т. 2. Літературознавство. Культура / Упоряд. Л. Ткач та ін. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – С. 767.

² Гаврилко М. Початки національно-культурної праці серед полонених у таборі у Фрайштадті // Союз визволення України. Збір спогадів (1914-1918). – Відень-Нью-Йорк: Червона калина, 1979. – С. 8.

³ Сімович В. Початки національно-просвітньої праці серед полонених українців у таборі Фрайштадт // Василь Сімович. Праці у 2-х томах. Т. 2. Літературознавство. Культура / Упоряд. Л. Ткач та ін. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – С. 800.

недовго"¹. Проте, не зважаючи на ускладнення, які часто виникали на перших порах, представники СВУ розпочали активну культурно-освітню та національно-виховну роботу серед полонених усіх українізованих таборів.

У Фрайштадті відповідальним за ведення культурницької та пропагандистської лінії в діяльності та головою "Просвітнього відділу Союзу визволення України" (який в основному складався із самих полонених табору) було призначено спочатку В. Сімовича, а згодом – Р. Домбчевського².

Вважається, що до приїзду В. Сімовича у фрайштадтський табір культурно-освітня робота мала хаотичний характер, лекції відбувалися по окремих бараках, де мешкали полонені, частина котрих зривала роботу. Лише, коли приїхав В. Сімович, вдалося узгодити роботу. В першу чергу, він добився від коменданта табору виділення окремого бараку під читальню, який був розрахований на 1,5 тис. осіб³.

Ставши на чолі просвітньої організації у Фрайштадті, В. Сімович розпочав активну роботу в галузі організації освіти та культурного відпочинку полонених. Для зовсім неписьменних створювались школи для навчання грамоти, для тих, хто мав початкову освіту, відкривались прикладні народні школи з вивченням української мови та літератури, німецької мови, історії України та всесвітньої історії, географії України та світу, арифметику, геометрію, ботаніку, зоологію, фізику, співи, гімнастику. Для тих, хто мав середню освіту, були організовані спеціальні учительські курси з метою підготовки кваліфікованих вчителів для українських шкіл за місцем проживання після повернення з полону на Батьківщину⁴. Як бачимо, була визначена чітка градація в освітній галузі в залежності від базової підготовки полонених. Це значно полегшувало роботу вчителів, які працювали з групами

¹ Цит. за: Патер І. Союз визволення України: проблема державності та соборності. – Л., 2000. – С. 275.

² Звіт з діяльності Союзу визволення України серед полонених російської армії української народності // Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – С. 260-265.

³ Дубрівний П. Культурно-просвітня робота в таборі Фрайштадт // Союз визволення України. Збір спогадів (1914-1918). – Відень-Нью-Йорк: Червона калина, 1979. – С. 101.

⁴ Брицький П., Юрійчук Є. Професор Василь Сімович на службі українського народу // Буковинський журнал. – 2004. - № 3-4. – С. 115.

полонених приблизно однакового освітнього рівня та могли більш якісно заповнювати прогалини в свідомості українців в полоні.

Як вже згадувалося, значна частина коштів від Союзу визволення України йшла на оплату праці фахових вчителів та співробітників "Просвітніх відділів СВУ". Ці видатки робились з прагматичної точки зору: оплата була такою, щоб вчителі та інші активні діячі просвітницьких організацій, живучи поблизу табору в місті (часто з родинами) могли весь свій час присвячувати національно-пропагандистській та культурно-просвітницькій праці¹.

Варто відмітити, що з появою "Просвітнього відділу" у фрайштадтському таборі влітку 1915 р., увесь день набув чіткого планування. Зранку в таборі проводились курси різного тематичного спрямування чи шкільні заняття, після занять щодня відбувалися репетиції в театрі та проби співу, з обіду – обов'язкові організаційні збори, на яких обговорювались питання таборового життя і, нарешті, ввечері – масові читання книжок чи лекцій на популярні теми політичного, соціального, культурного, воєнного спрямування в спеціально визначеному баракі. В червні до цього розпорядку було включено друк та читання таборового часопису "Розвага". Робота велась досить активно та плідно і вже восени 1915 р. тридцять полонених фрайштадтців з досвідом ведення таборової роботи були переведені до Німеччини у Раштат, Вецляр та Зальцведель для організації та ведення там культурно-освітньої та національно-патріотичної праці серед мешканців таборів². Це сприяло тому, що культурницька робота набула обширного та планомірного характеру і тривала постійно аж до закінчення Першої світової війни.

Поряд з "Просвітнім відділом СВУ" передова частина полонених українців-фрайштадтців створила свою організацію під назвою "Суспільно-Просвітній Гурток" (СПГ), який поставив собі за мету поширення та поглиблення національно-освітньої роботи серед мешканців табору. Гурток поділявся на секції: просвітню, видавничу, драматичну, музично-співочу,

¹ Срібняк І. Культурно-просвітницька і організаційна діяльність Союзу визволення України у багатонаціональних таборах царської армії в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1917 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX століття. Вип. III. – К., 2001. – С. 213.

² Сімович В. Культурно-освітня праця в таборах // Календар Просвіти на рік 1936. – Л.: Просвіта, 1935. – С. 24.

кооперативну, мистецьку, етнографічну, фотографічну та фізкультурну¹. У інших українізованих таборах діяли такі ж гуртки. Наприклад, у Зальцведелі він називався "Національно-Просвітній Гурток" (НПГ), який розпочав свою діяльність з 11 листопада 1915 р., маючи у своєму складі 10 чоловік². Ці організації діяли спільно з "Просвітніми відділами" і взаємодоповнювали роботу одна одної. Це було особливо ефективно, якщо взяти до уваги той факт, що "Суспільно-Просвітні Гуртки" формувалися безпосередньо з самих полонених українців – мешканців таборів.

Про своє перше враження від побаченого у фрайштадтському таборі говорив у авторських "Записках полоненого" учасник Першої світової війни Олекса Кобець (Варава), який потрапив до нього в кінці 1916 р.: "Зовні – це звичайний табір для полонених, оточений високою і гострою огорожею з колючого дроту, зі звичайними вартовими будками на кожні двісті-триста метрів уздовж дроту, трохи кращими, ніж по інших таборах, бараками – з вікнами й дверима, з печами на зиму, з доброю, хоч і толевою покрівлею, з ізольованим баракком-карцером, і з усіма потрібними комунальними службами"³.

Далі він продовжує: "відмінне в фрайштадтському таборі, коли рівняти до інших, звичайних таборів полонених, це: окремий барак-театр на тисячу глядачів, окремий барак-зала для віч, зборів, засідань; окремі, невеличкі бараки для всяких культурних закладів: для величезної книгозбірні з десятком тисяч томів, назбираних пожертвами серед галицького громадянства, для фотоательє, для майстерні художників образотворчого мистецтва, приміщення редакції тижневого журналу "Розвага" та друкарні"⁴. Цей коротенький спогад-опис дає повну уяву про умови побутового життя полонених без необхідності їх деталізації.

¹ Дмитрук В. Г. Вони боролися за волю України (Нариси історії Сірожупанної дивізії): Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – С. 10.

² Срібняк І. Український табір військовополонених у Зальцведелі (Німеччина) в 1915-1918 рр. // Політологія. Етнологія. Соціологія: Доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Харків, 1996. – С. 407.

³ Кобець О. Записки полоненого (пригоди і враження учасника Першої світової війни). – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959 // <http://www.geocities.com/ukrexlibris2002/kobec/part3.html>.

⁴ Там само.

Освітня та виховна робота в таборі Фрайштадт йшла успішно. Полонені українці, побачивши, що діяльність "Просвітніх відділів" справді корисна для них, почали безпосередньо брати у ній участь, відвідувати різні гуртки, виклади і взагалі, радо вітали будь-які ініціативи з боку представників СВУ.

На землях Німеччини в українізованих таборах справа пішла набагато легше завдяки набутому досвіду у Фрайштадті. Тут "Просвітні відділи" швидко налагодили роботу, зосередивши у своїх руках фактично всі керівні функції щодо ведення культурно-освітньої роботи серед полонених, оскільки, перебуваючи весь час у таборах, вони краще знали специфіку роботи з тими чи іншими їх групами. Насамперед, в німецьких таборах швидко організували шкільну справу, в основному це були народні шестикласні школи. Як згадував згодом В. Сімович, навчальний рік тривав три місяці. За цей проміжок часу проходили програму одного шкільного року, після чого здавали іспити, позитивний результат яких дозволяв перейти до наступного класу. Щотижня у кожному таборі вчителі ("Просвітня секція") проводили свої наради, на яких звітували про свою роботу, обговорювали педагогічні проблеми, давали один одному поради¹.

Яскравим прикладом освітньої роботи серед полонених українців служить шкільна система з налагодженими систематичними курсами грамоти та українознавства у зальцведельському таборі. Там у січні 1916 р. всі початкові курси грамоти були об'єднані у 4-класну табірну народну школу грамоти ім. Б. Грінченка, до якої ходило 512 учнів. Навчальний рік у ній тривав 5 місяців, після закінчення якого слухачам видавали спеціальні свідоцтва про освіту. Слід відмітити, що заняття в школі постійно тривали лише у зимовий період, а з початком весняного потепління більшість полонених відправлялися на різні роботи за межі табору, тому систематичне навчання у школі на цей період припинялось².

¹ Сімович В. Культурно-освітня праця в таборах // Календар Просвіти на рік 1936. – С. 24; 28-30.

² Срібняк І. Український табір військовополонених у Зальцведелі (Німеччина) в 1915-1918 рр. // Політологія. Етнологія. Соціологія: Доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Харків, 1996. – С. 407-408.

Через рік, у січні 1917 р., чотирикласна народна школа зальцведельського табору була реорганізована. Вона стала шестикласною і відкрився ще один підготовчий клас. Крім того, було відкрито міську школу ім. Б. Грінченка, до якої ходили учні, які закінчили колишню чотирикласну народну школу, а також ті, хто володіли знаннями, необхідними для міської школи. Учні вивчали такі предмети: історія української літератури, теорія словесності, географія України, історія культури, мінералогія, ботаніка, хімія, сільське господарство та німецька мова. Викладацькою роботою в обох школах займалися 24 полонених вчителі, які працювали щодня з восьмої години ранку до полудня¹. Навчальні заклади Зальцведеля функціонували стабільно, незважаючи на об'єктивні труднощі, які виникали на початку роботи – відсутність підручників, паперу, олівців та іншого необхідного для шкільної роботи матеріалу. Діючий у таборі "Національно-Просвітній Гурток" забезпечив планомірний характер діяльності шкіл, підтримуючи їх коштами, які надходили від Союзу визволення України. На подібних принципах діяли школи і в інших українізованих таборах.

Очевидно, що на шкільних заняттях вчителі не лише давали основи знань з різних предметів, а й готували доповідачів на таборі віча, навчали полонених правильного мовлення та вміння вільно, без страху виступати перед великою аудиторією. Важко переоцінити обсяги цієї роботи та важливість її результатів для поширення освіти серед українців, враховуючи, що через табори полонених у Фрайштадті, Раштаті, Вецлярі та Зальцведелі пройшло за весь період Першої світової війни близько 150-200 тис. осіб, українців за походженням².

У таборах діяли не тільки навчальні курси для неписьменних та освітні гуртки для тих, хто вже мав хоча б початкову освіту. Представники "Просвітніх відділів СВУ" дбали про різнобічний розвиток полонених, прагнули внести певні елементи розваги у повсякденне життя мешканців українізованих таборів. Для того, щоб хоч трохи полегшити їх життя, організувати для них культурний

¹ Українські школи в таборах полонених // Вісник СВУ. – 1917. – Ч. 139. – 25 лют. – С. 142.

² Білоус М., Терлак З. Василь Сімович (1880-1944): життєписно-бібліографічний нарис. – Л., 1995. – С. 11.

відпочинок, спочатку у Фрайштадті, а згодом і в інших таборах на німецьких землях почали створювати різні гуртки національного спрямування, бібліотеки, драматичні товариства, хори, кооперативи (спільні каси взаємодопомоги), видавничі секції і т. п.¹.

Варто відмітити, що Союз визволення України не постійно виступав у якості єдиного фінансового спонсора культурницької роботи в українізованих таборах Австро-Угорщини та Німеччини. Поступово всі табірні установи Фрайштадту, Вецляру, Раштату та Зальцведеля перейшли на самозабезпечення, а грошові надходження від СВУ були зведені до мінімуму.

Для кращого розуміння цього процесу варто простежити його еволюцію на прикладі одного з таборів. У якості ілюстрації можна навести Фрайштадт, де з початку 1916 р. діяльність таборових організацій поступово починає переходити на самофінансування завдяки появі ряду нових джерел надходжень коштів. Серед таких джерел потрібно назвати добровільні пожертви полонених українців табору та з робітничих команд, прибутки від таборової чайні "Власна поміч", а також Видавничого товариства від продажу газет, кошти від реалізації квитків на театральні вистави тощо². В інших українізованих таборах існував аналогічний механізм фінансування таборових організацій. Це давало можливість забезпечити всі культурно-просвітні установи необхідними засобами та матеріалами, а відповідно і значно розширити наявні засоби впливу на полонених та забезпечити їх всім необхідним для культурного, освітнього та національного розвитку.

Важливим елементом культурно-освітнього виховання в таборах військовополонених українців були бібліотеки. Вони створювались і поповнювались за умов активного фінансування з боку Союзу визволення України. Наприклад, у Фрайштадті було засновано аж три бібліотеки: дві для полонених (по кілька тисяч томів кожна) та одна для співробітників "Просвітнього відділу СВУ" та таборового активу. При бібліотеках існувала

¹ Патер І. Союз визволення України: проблема державності та соборності. – Л., 2000. – С. 278.

² Якими засобами удержується культурно-національна робота у Фрайштадтському таборі // Розвага. – 1917. – Ч. 42. – 14 жовт. – С. 2-4.

палітурна майстерня, де полонені українці за бажанням навчалися не лише цьому ремеслу, а й мали нагоду на практиці ознайомитися з організацією бібліотечної справи¹.

У зальцведельському таборі теж діяли свої бібліотеки та читальня, куди вже з 1916 р. надходило багато українських книжок. Стосовно російськомовних книжок, наявних у бібліотечних фондах, то вони довгий час були доступні переважно вчителям табору, які використовували їх в якості підручників для ведення своїх курсів. Згодом, коли цей фонд був відкритий для широкого читання, у таборі з'явилося дві бібліотеки: російська та українська, в яких знаходилась різноманітна література (загальна, учительська, Видавничого товариства, Агрономічного, Національного тощо)². Отже, безперечно, що бібліотеки відігравали далеко не останню роль у культурно-освітньому житті українізованих таборів на землях Австро-Угорщини та Німеччини.

Для розширення кругозору полонених у таборах щотижня відбувалися загальні віча, на яких, зазвичай, виголошувалися доповіді про світові події з точки зору українського становища. На цих зборах заохочувалися дискусії, в яких міг брати участь кожен, аби дістати відповідь на наболілі чи незрозумілі питання. Окрім того, щоразу робилися звіти стосовно таборового життя, діяльності допомогового комітету, розподілу подарунків, що надходили до табору тощо. Для кращої організації таборових справ у кожному таборі був свій секретаріат з числа полонених³. Все це мало велике значення для військовополонених, які раніше вважали природнім станом свою неосвіченість та національно-політичну пасивність.

Ще одним надзвичайно ефективним методом національно-патріотичного виховання полонених українців, другим за значенням після діючих таборових редакційних гуртків, були театри, які відігравали роль головних центрів відпочинку полонених. Інакше їх ще називали "Драматично-Музичні Товариства". У кожному таборі вони, зазвичай, об'єднували артистичний

¹ Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – К.: КДЛУ, 1999. – С. 48.

² Бібліотека й читальня у Зальцведельському таборі // Шлях. – 1919. – Ч. 48. – 20 серп. – Додаток.

³ Сімович В. Союз визволення України (1914-1934) // Василь Сімович. Праці у 2-х томах. Т. 2. Літературознавство. Культура / Упоряд. Л. Ткач та ін. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. – С. 763.

гурток і гуртки хору та оркестру. На сцені перед полоненими відтворювались, за словами очевидців, "то сцени зі звичайного сільського життя, то з минулого рідного краю"¹. Уявити, що являли собою таборіві театри, можна на основі спогадів названого вище полоненого фрайштадтця О. Кобця. Останній згадував: "Ввечері у неділю за зовсім невелику плату можна побувати у таборовому театрі.... Зовні це звичайнісінький барак..., з довжелезними рядами лавок всередині та звичайним собі помостом-коном (сценою).... Театр грає весь історичний і побутовий український репертуар. За дівчат і жінок справляються хлопці. Отак підмажеться, надіне коси, підмостить де треба, і як защебече соловейком..., то більше глядачів очам і вухам своїм не вірить..."².

Справа створення театру також наштовхувалась на певні труднощі. Як писалося в одному з номерів "Розваги": "Щоб поставити гарну річ, не говорячи вже про необхідність фахових сил, треба мати гарні декорації, відповідні костюми, слід гарно зладити сцену, на все це потрібні кошти.... І лише завдяки зусиллям фундаторів... та завдяки грошовій допомозі від СБУ, а згодом від кооперативної чайні, театр у таборі почав діяти і згодом став однією з найповажніших культурних інституцій в таборі.... Для нас театр дійсно став і школою, і місцем, де ми можемо спочити, забути на хвилинку своє нужденне життя"³. Таким чином, театральні бараки стали справжніми місцями відпочинку для неосвічених, малограмотних, знедолених війною полонених. Вони служили чи не єдиною відрадою на чужині. Театральні вистави дозволяли подумки перенестись додому, уявити себе поруч з рідними та близькими людьми і на мить забути про життя в полоні.

У таборах існувало ряд інших організацій, які так само мали на меті дещо урізноманітнити життя за колючими дротами на чужині. На кошти, отримані Союзом визволення України від Міністерства закордонних справ Німеччини було куплено три друкарських верстати та інше необхідне обладнання для таборових друкарень Вецляру, Раштату та Зальцведеля. У кожному таборі були

¹ Відозва до товаришів полонених українців // Вільне слово. – 1918. – Ч. 14. – 16 лют. – С. 6.

² Кобець О. Записки полоненого (пригоди і враження учасника Першої світової війни). – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959 // <http://www.geocities.com/ukrexlibris2002/kobec/part3.html>.

³ Трутень Г. Наш театр // Розвага. – 1917. – Ч. 1. – 14 січ. – С. 1-3.

засновані палітурні майстерні та майстерні художнього промислу (різьба по дереву, вишивання, гончарне виробництво та ін.). Були придбані фотографічні апарати та спеціальні прилади для фотомайстерень усіх українських таборів. Союз постійно дбав про надходження книжок до бібліотек, про забезпечення таборових установ шкільними підручниками, приладами, географічними картами, діапозитивами, театральними костюмами й декораціями, музичними інструментами¹. Тобто, за роки війни СВУ приклав значні матеріальні та фізичні зусилля для забезпечення українізованих таборів в Австро-Угорщині та Німеччині всім необхідним для функціонування повноцінного культурно-освітнього та патріотично-виховного життя.

Завдяки старанням союзівців культурницька праця по таборах поступово захоплювала все більше число полонених. Цей процес відтворює один з колишніх військовополонених українців, який перебував у зальцведельському таборі. На початок роботи у Зальцведель Союз визволення України прислав десять полонених (земських учителів) з табору Раштат, а вони почали збирати маленькі віча і заохочувати людей до школи, котру вони зразу зорганізували в одному бараку. Більш свідомий елемент зразу приставав до роботи, а менш свідомий цурався школи, а подекуди й зовсім вороже ставився до неї. Проте з часом справа пішла досить вдало. Як приклад він наводить слова одного свого земляка, котрий спочатку уникав школи, проте вже пізніше казав: "Коли б харч трохи кращий, так і додому не вертався б, бо тут, у неволі ми більш вільні, ніж у себе на Батьківщині"². Ці слова яскраво ілюструють еволюцію свідомості військовополонених, які перебували в українізованих таборах та поступово втягувалися в загальний навчально-виховний процес.

Активна культурно-освітня і національно-пропагандистська діяльність "Просвітніх відділів Союзу визволення України" та "Суспільно-Просвітніх (Національно-просвітніх) Гуртків", яка спиралась на добровільну підтримку з боку полонених українців у Фрайштадті, Раштаті, Вецлярі та Зальцведеля,

¹ Срібняк І. Культурно-просвітницька і організаційна діяльність Союзу визволення України у багатонаціональних таборах царської армії в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1917 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX століття. Вип. III. – К., 2001. – С. 213.

² Липа Ю. Союз визволення України. – Одеса: Народний стяг, 1917. – С. 22-23.

наштовхнула представників керівних органів СВУ у Відні та Берліні на думку поширити культурницьку роботу за межі існуючих таборів, насамперед, серед українців робітничих команд. Це стало можливим на початку літа 1916 р., коли основна маса мешканців таборів виїхала на літні роботи у різні куточки австрійської та німецької держав і тривала така робота до ліквідації табірних установ.

З метою поширення просвітницької та організаційної роботи серед робітничих команд, було створено спеціальні установи, що формувалися з так званих "мужів довір'я", головним завданням яких було "об'їжджати робітничі команди та ширити на них поміж полоненими національну думку"¹. Проте, серед команд робота проводилась нерівномірно, менш ефективно ніж власне у таборах, оскільки більшість відряджених "мужів довір'я" являли собою не професійних пропагандистів, а свої організаторські навички почерпнули безпосередньо в таборі. Відповідно і їх робота по робітничих командах обмежувалась, в основному, заохочуванням до читання, для чого полоненим спеціально залишалися книги та часописи².

Надалі для більшої організованості та систематичності були створені спеціальні мандрівні бібліотеки для полонених українців з робітничих команд. Цими бібліотеками кожна команда могла користуватися безкоштовно, з умовою призначення людини, відповідальної за її цілісність³.

Встановлення контактів з робітничими командами відбувались у досить неоднозначній атмосфері. Однак поступово підозрілість частини працівників робітничих команд поступалась місцем загальній їх доброзичливості. Про певні успіхи у цьому напрямку зазначається, зокрема в одному з номерів "Громадської думки" з 1917 р.: "... ворожі й байдужі команди вже на другий день після розмов із мужами довір'я стають прихильними, за винятком тих випадків, де мають завзятих провідників чорносотенців.... й на ворожих командах дуже часто звертаються за українськими книжками й часописами, але

¹ Робітничі команди // Розсвіт. – 1917. – Ч. 85. – 13 груд. – С. 1-2.

² Там само. – С. 3.

³ До товаришів по робітничих командах // Громадська думка. – 1917. – Ч. 10. – 20 лют. – С. 7.

потайки, щоб верховоди не бачили..."¹. Дана замітка, навіть якщо припустити, що в ній є певне перебільшення, все ж свідчить про значні успіхи в діяльності "мужів довір'я" та інших представників "Просвітніх відділів СВУ" у напрямку сприяння зрушенням свідомості полонених від поступового пробудження інтересу до рідної мови, української історії та культури аж до усвідомлення національних завдань.

Інформаційно-пропагандистська та культурно-освітня діяльність СВУ в таборах для українців та за їх межами мала свої наслідки, які вилилися наприкінці 1916 – на початку 1917 рр. в проведення реорганізаційної реформи, яка перетворила їх, за словами І. Срібняка, на своєрідні "українські республіки"². У таборах з'явилися свої виборні установи: Генеральні Ради та Генеральні Старшини (своєрідні табірні "парламенти" та "уряди"), які формувалися з числа самих полонених української громади на основі загального, рівного і таємного голосування.

Для загального прикладу розглянемо формування та функціонування Генеральної Ради та Генеральної Старшини на основі Раштату. Зростання політичної свідомості полонених табору своїм головним наслідком мало створення громади "Самостійна Україна", для координування дій якої і було створено названі органи та затверджено статут громади. Генеральна Рада складалася з представників "Просвітнього відділу СВУ" та голів усіх табірних організацій. Вона була єдиним джерелом рішень та пропозицій, творцем порядку в таборі. Її представники збиралися щосереді на публічні засідання, на яких мали право бути присутніми ще й будь-хто з членів функціонуючих організацій. Ніякої нової організації, жодних нових курсів не можна було створювати без узгодження з Генеральною Радою³. Тобто, в руках Генеральної Ради була особлива "законодавча" влада, яка і вирішувала всі ключові питання таборового життя.

¹ Волиняк Д. На робітничих командах // Громадська думка. – 1917. – Ч. 12. – 1 бер. – С. 4-5.

² Срібняк І. Полонені та інтерновані вояки-українці в Європі (1914-1924 рр.). Автореферат докт. дис. – К., 2000. – С. 23.

³ Генеральна Рада // Розсвіт. – 1917. – Ч. 73. – 1 лист. – С. 1.

Щодо Генеральної Старшини, то вона являла собою своєрідну адміністративну та виконавчу владу. Головою Генеральної Старшини був голова "Просвітнього відділу СВУ", його заступника обирала Генеральна Рада з числа голів таборових організацій¹. Дані установи перебрали на себе не лише функції "Просвітніх відділів", але й загальне управління в українських громадах. Такими кроками вдалося остаточно знищити сприйняття полоненими "Просвітніх відділів СВУ" як "зовнішньої влади" чи "влади з-над двору"².

Вісті про березневі революційні події 1917 р. сприймалися по таборах українців в Австро-Угорщині та Німеччині неоднаково. Спільним було незвичайне поживлення в середовищі військовополонених, яке особливо було помітне серед байдужих, а то й не прихильних до таборової праці людей. І хоч "кинене ними ненароком слово вказувало, що там у душі все ще клубиться недовір'я, - "кобилка" (неприхильні до таборової праці люди) вже почала цікавитися подіями... у всіх було одне на умі: чи закінчить новий уряд війну, чи буде мир, і коли... доведеться поїхати додому"³. Скрізь почалося жваве обговорення подій, значний поштовх отримало подальше поширення та утвердження самостійницьких, державницьких думок, повернулися надії на швидке повернення з полону на Батьківщину.

Після революційних подій в Росії Союз визволення України дещо звужує масштаби роботи, хоча сутність її залишається незмінна. Як зазначається в "Ухвалі Президії Союзу визволення України" від 2 травня 1917 р. у пункті, що стосується практичних завдань: "З огляду на змінені обставини політичного життя в Росії... Союз визволення України обмежує відтепер свою діяльність до оборони прав українського населення в зайнятих Центральними державами українських областях, до літературної популяризації серед політичного світу Західної Європи визвольних змагань українського народу й до дальшого

¹ Генеральна Старшина // Розсвіт. – 1917. – Ч. 77. – 15 лист. – С. 2.

² Там само. – С. 1-2.

³ Сімович В. Відгук березневої революції 1917 р. в таборах полонених українців // Василь Сімович. Праці у 2-х томах. Т. 2. Літературознавство. Культура / Упоряд. Л. Ткач та ін. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – С. 771.

ведення національно-освідомлюючої роботи серед полонених українців у межах держав центрального європейського союзу"¹.

Надзвичайно важливим, навіть знаковим, наслідком кропіткої діяльності Союзу визволення України в таборах для військовополонених українців було створення двох дивізій з полонених, так званих "Синьожупанників" та "Сірожупанників" (відповідно до кольору військової форми). СВУ, після підписання Брест-Литовської угоди, дав команду створити по всіх таборах Боеві Управи, на які покладалося завдання сформувати військові відділи.

У Німеччині цим зайнявся генерал В. Зелінський, який перебував у Ганновер-Мюндені (табір полонених офіцерів). Представники СВУ звернулися із заявою до полонених українців, в якій закликали до боротьби за визволення Вітчизни. На це відгукнулися десятки тисяч полонених, з числа яких було відібрано по дві тисячі від кожного табору, загалом 6 тис. осіб. Однак, прибувши до Києва, Синьожупанники не зустріли розуміння з боку діючої влади і згодом були розформовані².

В австрійському Фрайштадті, на зразок німецьких таборів, було утворено "Січ ім. гетьмана П. Дорошенка", яка і займалася формуванням військових відділів Синьожупанників. Вони партіями відправлялися до Володимира-Волинського і на кінець квітня 1918 р. їх кількість сягала близько 4 тис. осіб³. Однак і Сірожупанники, прибувши на Україну під час гетьманського перевороту, перебували у невизначеному становищі, що згодом теж привело до їх розформування.

Таким чином, так і не вдалося використати збройну українську силу в той час, коли вона була надзвичайно потрібною. Як пізніше писав з цього приводу Д. Дорошенко "сталося трагічне непорозуміння: влада Ц. Ради боялася "самостійництва" полонених, влада гетьманська – їх "революційності". А чужа сила, яка фактично рішала справу, в той момент, коли бувші полонені

¹ Ухвали Президії Союзу Визволення України // Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр. – Л., 1994. – С. 415-417.

² Патер І. Союз визволення України і формування національних військових частин // Галичина: науковий і культурно-просвітній красназавчий часопис. – 2001. - № 5-6. – С. 172.

³ Історія українського війська в 3-х частинах. Ч. 3. Збройні сили сучасної доби. – Л.: Видання І. Тиктора, 1936. – С. 389-390.

переступали кордони відродженої Української Держави, вже боялася, щоб ця Держава не дістала власної збройної сили, і тому готова була розпустити військові частини, нею ж самою сформовані й організовані"¹. Таким чином, нерішучість української влади та страх австрійської та німецької влади перед появою власних українських військових сил привели до втрати новоствореною українською державою такої вагомій підтримки, як власна армія, що значною мірою і спричинило поразку українських національно-визвольних змагань.

Хотілося б згадати, що до практичних результатів діяльності Союзу визволення України слід віднести сприяння у відновленні зруйнованих шкіл на Волині. Це важливо тому, що активними помічниками в цій справі були полонені українці, які вносили добровільні датки на будівництво шкіл, закупівлю необхідного шкільного приладдя тощо. На подяку за допомогу на Волині було засновано три школи, кожна з яких присвячувалась імені одного з українських таборів у Німеччині: Зальцведеля, Раштату та Вецлярю². Тобто, ця діяльність мала велике суспільне значення для популяризації діяльності полонених українців під егідою СВУ.

Після підписання мирної угоди в Брест-Литовську від 9 лютого 1918 р. лідери Союзу визволення України починають підготовку до саморозпуску організації, вважаючи свою місію репрезентації українського питання та пропаганду ідеї української незалежної держави на міжнародній арені завершеною, адже на Україні вже існували державні органи влади. Нова українська держава перебирала на себе відповідальність за видавничу діяльність Союзу, опіку над полоненими українського походження в таборах Німеччини та Австро-Угорщини. Міністр закордонних справ в уряді П. Скоропадського – Д. Дорошенко призначив А. Жука ліквідатором СВУ³.

Для здійснення цього завдання в кінці березня 1918 р. був розроблений "Ліквідаційний план СВУ", розрахований на тримісячний термін. Він

¹ Дорошенко Д.І. Історія України, 1917-1923. В 2-х т. Т.1. Доба Центральної Ради. – К.: Темпора, 2002. – С. 50.

² Невеселий І. Українське шкільництво // Громадська думка. – 1917. – Ч. 76. – 4 лист. – С. 2-3.

³ Грач Л. Діяльність Андрія Жука у таборах для українських військовополонених періоду Першої світової війни // Історія. (Частина II): Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Харків, Око, 1996. – С.212.

передбачав, що культурно-просвітня діяльність мала тривати і далі, але вже під особистим контролем ліквідаторів СВУ¹.

Згідно з "Ліквідаційним планом", передбачалося, що всі табірні культурно-просвітні організації та їх майно (бібліотеки, театри, друкарні, шкільні установи тощо) мають бути перенесені на окуповані Центральними державами українські землі (Холмщину, Підляшшя та Волинь) і передані там в розпорядження місцевих органів влади та приватних організацій для відповідного їх використання. Таборіві музеї, колекції фотографій та видань повинні бути передані у власність Українського Національного музею у Києві. Архіви Союзу визволення України та таборових організацій мали залишитись у ліквідаторів СВУ до того часу, коли будуть знайдені відповідні приміщення для розміщення цих документів. Планувалося продовження просвітницької роботи та видавництва "Вісника" у Відні та по одній таборовій часописі полонених: в Австрії - "Розвага" (Фрайштадт) та у Німеччині – "Вільне слово" (Зальцведель)².

1 липня 1918 р. Союз визволення України саморозпустився, мотивуючи це досягненням головної мети – державної самостійності України. Одночасно мали бути ліквідовані всі табірні організації полонених, які були пов'язані з СВУ, а їх функції мали перебрати на себе спеціальні ліквідаційні комітети. З цією метою ще 10 квітня 1918 р. за наказом військового міністра УНР при Головній військово-санітарній управі було створено спеціальну комісію, яка мала б виробити плани повернення військовополонених українців на Батьківщину. Проте її діяльність відбувалась у надзвичайно складних умовах через відсутність належного фінансування і припинилась на початку 1919 р.³.

Замість "Військово-Санітарної Комісії" було створено "Військову Місію для справ полонених українців у Німеччині", одним з найактивніших діячів якої був В. Сімович. Створена організація продовжувала культурно-просвітницьку роботу, правда в значно менших масштабах. До найвагоміших подій періоду її

¹ Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – К.: КДЛУ, 1999. – С. 37-38.

² Відозва Комітету культурної помочі // Вільне слово. – 1918. – Ч. 55. – 17 серп. – С. 2.

³ Луговський О. Комісія у справах військовополонених при Головному Штабі української держави // <http://www.uarmy.com.ua/ALMANAH/ALMANAH03/article04/art4.html>

діяльності варто віднести відкриття в серпні 1919 р. пам'ятника полоненим українцям у Вецлярі, автором якого був М. Паращук¹.

Необхідно відмітити ще один момент: після ліквідації Союзу визволення України як політичної організації, його члени ще деякий час продовжували працювати в таборах полонених українців (зокрема продовжували видавничу справу). Зважаючи на дуже повільний процес повернення українців-полонених на Батьківщину, у Німеччині 1 серпня 1918 р. було створено "Комітет культурної помочі", до якого увійшли В. Козловський, В. Левицький, В. Сімович, Р. Смаль-Стоцький і Б. Лепкий. Комітет, паралельно з вже названими комісіями, мав далі здійснювати просвітницьку діяльність в таборах і за кожним його членом було закріплено один з таборів². Тобто, культурно-освітня діяльність Союзу визволення України серед полонених продовжувалась і після закінчення війни і тривала до остаточної ліквідації існуючих таборів для військовополонених українців в Німеччині та Австро-Угорщині.

Таким чином, діяльність СВУ в справі створення спеціальних таборів для полонених українців російської армії та діяльності в них є вагомим внеском у розвиток патріотичного виховання цілого покоління першої половини ХХ століття. Вмілий психологічний підхід до полонених дозволив розгорнути широкомасштабну культурно-освітню діяльність, яка сприяла росту самосвідомості полонених українців та їх культурного і освітнього рівня. Спільні зусилля працівників "Просвітних відділів СВУ" в таборах та активу з числа полонених при фінансовій підтримці та згоді військових та неурядових установ Австро-Угорщини та Німеччини призвели до появи серед полонених національно свідомих українців, що створило морально-психологічні передумови для продовження культурницької роботи на українських землях і боротьби за національну незалежність.

¹ Див. докл.: Сімович В. Перед двадцятьма роками. (Спогад з праці по таборах полонених у Німеччині) // Василь Сімович. Праці у 2-х томах. Т. 2. Літературознавство. Культура / Упоряд. Л. Ткач та ін. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. – С. 775-792.

² Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – К.: КДЛУ, 1999. – С. 38-39.

ВИСНОВКИ

Ідея відродження української державності притаманна для всіх етапів національно-визвольних змагань українського народу, проте нерідко шлях її досягнення бачився розмитим. Якісно новий рівень в боротьбі за національні права розпочався в середовищі української інтелігенції на рубежі XIX – XX ст., коли розуміння національних завдань вийшло за вузькі межі культурно-просвітницької діяльності, сягнувши, нарешті, політичних вимог. Виразним рубежем у дискусіях українських політичних партій щодо став початок Першої світової війни, який призвів до справжньої консолідації політичних сил.

Важливим етапом в розробці планів здобуття політичної самостійності українського народу та їх реалізації була діяльність Союзу визволення України (СВУ) – міжпартійної організації, створеної на початку серпня 1914 р. у Львові, ядро якої було сформовано з числа представників політичної еміграції з Наддніпрянщини. Перебуваючи за межами Російської імперії, наддніпрянські політемігранти міцніли в думці, що неодмінною передумовою створення незалежної української держави є послаблення царської Росії настільки, щоб остання виявилася не здатна зупинити національно-визвольний рух українського народу. Стало остаточно зрозуміло, що для досягнення національно-політичних прав українцям доведеться сконсолідувати всі внутрішні сили та заручитися підтримкою ззовні – в першу чергу, прихильністю Австро-Угорщини, під владою якої перебували західноукраїнські землі, які, на переконання емігрантів, знаходилися в значно кращому становищі, ніж Наддніпрянщина.

Ще напередодні війни політемігранти зуміли сформувати в Галичині міцне ядро однодумців. Зокрема, в 1912 р. їх зусиллями було створено Український Інформаційний Комітет у Львові, основним завданням якого було знайомити європейську громадськість з життям українського народу, його національними прагненнями та визвольною боротьбою. Саме в середовищі цього організаційного утворення почала зароджуватися, ідейно обґрунтовуватися та міцніти нова, орієнтована на підтримку з боку австро-

угорських політичних сил, українська самостійницька політична організація – Союз визволення України.

Політична програма організації, яка стала вимогою та необхідністю часу, базувалася на ідеї самобутності українського народу, його природному праві на власне державно-політичне життя. Зовнішньополітичним орієнтиром було обрано держави Четверного союзу, вирішальною перевагою яких вважалась їх антиросійська спрямованість. Для країн австро-німецького блоку утворення та діяльність СВУ були вигідними як чинник, сприятливий для здійснення їх геополітичних планів.

Для втілення задуму в життя представники СВУ основним напрямком своєї роботи обрали пропагандистську діяльність, яка була покликана заповнити інформаційний вакуум в середовищі європейської громадськості та вивести українське національне питання на рівень міжнародної проблеми. Для цього його представники використовували різні форми та засоби: протягом 1914-1918 рр. видавали в різних країнах та різними мовами спеціально створені періодичні органи – "Вісник СВУ", "Ukrainische Nachrichten" та "La Revue Ukrainienne", друкували та розповсюджували серед громадськості європейських країн різноманітні відозви, брошури, листівки, здійснювали поїздки, насамперед, до столиць країн Четверного союзу для налагодження міжнародних контактів та заручення підтримкою ідеї українських національно-визвольних змагань.

Надзвичайно важливим напрямком діяльності Союз визволення України стало проведення культурно-освітньої та національно-патріотичної роботи серед військовополонених українців російської армії в австрійських та німецьких таборах. За його ініціативою було створено чотири спеціальних табори для військовополонених українців: Фрайштадт в Австро-Угорщині та Вецляр, Раштат та Зальцведель у Німеччині.

Для налагодження в середовищі українських полонених широкомасштабної систематичної культурно-освітньої і національно-пропагандистської роботи представники Союзу Визволення України у Відні та

Берліні створили в українізованих таборах "Просвітні відділи", до яких увійшли відомі діячі науки і культури Галичини та Буковини. Незабаром ініціатива була передана так званим "Суспільно-Просвітнім (Національно-Просвітнім) Гурткам", які формувалися вже безпосередньо з середовища полонених.

Результати роботи названих структур важко переоцінити. Вони об'єднали навколо себе основну масу полонених у кожному українському таборі завдяки відкриттю там початкових шкіл для неграмотних та малограмотних, різних курсів з поглибленим вивченням певних предметів, бібліотек, створенню театральних гуртків, кооперативів, музичних та мистецьких гуртків. Крім того, проводилося безліч занять на різноманітні теми політичного, культурного, соціального, воєнного, національного характеру. Подібні заходи та установи сприяли єднанню українців, підвищували їх освітній та культурний рівень, привчали їх до самостійної організаційної роботи, виховували в них почуття національної гідності та самосвідомості.

Беззаперечним успіхом стало створення у кожному українізованому таборі постійно діючих друкованих органів, які фактично перебравали на себе роль основних координуючих та об'єднуючих центрів. Регулярно друкувалися таборові часописи: "Розвага" у Фрайштадті (1915-1918 рр.), "Просвітній листок / Громадська думка" у Вецлярі (1915-1918 рр.), "Розсвіт" у Раштаті (1916-1918 рр.) та "Вільне слово" у Зальцведелі (1916-1919 рр.).

Не зупиняючись перед тимчасовими труднощами, які виникали в роботі, особливо на перших порах, у вигляді певного бойкоту їх культурницької діяльності внаслідок недовіри чи байдужості з боку частини полонених українців та залякувань останніх чорносотенцями, представникам СВУ вдалося з часом охопити своєю роботою майже всіх мешканців українізованих таборів.

Пропагандистська та культурно-освітня діяльність представників СВУ в роки Першої світової війни не пройшла даремно, а мала вагомні наслідки. По-перше, завдяки налагодженій систематичній інформаційно-пропагандистській роботі окремих представників Союзу визволення України про українську проблему та важливість її вирішення дізналося ряд країн. По-друге, культурно-

освітня та національно-агітаційна праця в таборах військовополонених українців не лише виховала сотні десятки тисяч патріотів, але й привела до формування Синьожупанної та Сірожупанної дивізій, існування яких надалі стало важливим етапом в процесі творення власних українських збройних сил. І по-третє, віддана та сумлінна праця патріотично налаштованих представників СВУ вписала ще одну важливу сторінку в історію української національно-визвольної боротьби і розвиток національної самостійницької ідеї, збагатила наші державотворчі традиції та ще раз довела необхідність консолідації власних сил задля досягнення бажаних результатів та марність сподівань на допомогу зовні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Витяг з інструкції представникам СВУ по виокремленню українців із середовища полонених російської армії під час їх другої оглядової подорожі по таборах Австро-Угорщини (15 квітня – 1 червня 1916 р.) // Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – К.: КДЛУ, 1999. – С. 255-256.
2. Бібліотека й читальня у Зальцведельському таборі // Шлях. – 1919. – Ч. 48. – 20 серп. – Додаток.
3. Відозва "Комітету культурної помочі" // Вільне слово. – 1918. – Ч. 55. – 17 серп. – С. 2.
4. Відозва "Союзу визволення України" до болгарського народу // Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.) / Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. – Луганськ: СУДУ, 1999. – С. 77-78.
5. Відозва "Союзу визволення України" до громадської думки Європи // Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.) / Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. – Луганськ: СУДУ, 1999. – С. 76-77.
6. Відозва "Союзу визволення України" до румунського народу // Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.) / Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. – Луганськ: СУДУ, 1999. – С. 79.
7. Відозва "Союзу визволення України" до шведського народу // Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.) / Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. – Луганськ: СУДУ, 1999. – С. 80.

8. Відозва до товаришів полонених українців // Вільне слово. – 1918. – Ч. 14. – 16 лют. – С. 6.
9. Вільне слово. – 1918. – Ч.47. – 22 черв. – С. 1.
10. Волиняк Д. На робітничих командах // Громадська думка. – 1917. – Ч. 12. – 1 бер. – С. 4-5.
11. Гаврилко М. Початки національно-культурної праці серед полонених у таборі у Фрайштадті // Союз визволення України. Збір спогадів (1914-1918). – Відень-Нью-Йорк: Червона калина, 1979. – С. 7-8.
12. Ганкевич Л. Лист з Софії // Вісник СВУ. – 1915. – Ч. 21-22. – черв.-лип. – С. 17-18.
13. Генеральна Рада // Розсвіт. – 1917. – Ч. 73. – 1 лист. – С. 1.
14. Генеральна Старшина // Розсвіт. – 1917. – Ч. 77. – 15 лист. – С. 1-2.
15. Даниленко К. Видавниче товариство ім. Івана Франка // Союз визволення України. Збір спогадів (1914-1918). – Відень-Нью-Йорк: Червона калина, 1979. – С. 157-174.
16. Даниленко К. Розвій суспільно-національної думки в таборі Фрайштадт // Союз визволення України. Збір спогадів (1914-1918). – Відень-Нью-Йорк: Червона калина, 1979. – С. 13-32.
17. Дмитренко М. (Гладкий М.) Під розвагу // Сидоренко Н.М. Національно-духовне самоствердження: У 3-х ч. Ч.1. Українська таборова періодика часів Першої світової війни. – К.: Дослідницький центр історії української преси, 2000. – С. 165.
18. До відома співробітників громади // Розвага. – 1917. – Ч.6. – 4 лют. – С. 7-8.
19. До земляків // Сидоренко Н.М. Національно-духовне самоствердження: У 3-х ч. Ч.1. Українська таборова періодика часів Першої світової війни. – К.: Дослідницький центр історії української преси, 2000. – С. 162.
20. До товаришів по робітничих командах // Громадська думка. – 1917. – Ч. 10. – 20 лют. – С. 7.

21. До українського народу в Росії // Вісник Союзу визволення України. – 1914. – Ч. 1. – 5 жовт. – С. 8.
22. Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання. (Реферат виголошений на II всеукраїнським студентським з'їзді в липні 1913 року у Львові). – Л.: Молода Україна, 1913. – 31 с.
23. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918). – Ч. 1. Галицька Руїна 1914-1917 рр. – Л., 1923. – 133 с.
24. Дубрівний П. Культурно-просвітня робота в таборі Фрайштадт // Союз визволення України. Збір спогадів (1914-1918). – Відень-Нью-Йорк: Червона калина, 1979. – С. 99-156.
25. Жнива "Громадської думки" // Громадська думка. – 1917. – Ч.53. – 2 серп. – С. 1.
26. Жук А. Не заманите й не залякаєте! // Вісник СВУ. – 1916. – Ч. 58. - 1 жовт. – С. 1-2.
27. Жук А. Професор М. Грушевський і Союз визволення України в роках Першої Світової війни // Молода нація: альманах. – К.: Смолоскипи, 2002. – С. 111-134.
28. Жук А. Союз визволення України // Пам'яткова Книжка Союзу Визволення України. Календар на 1917 рік. – Відень, 1917. – С. 366 – 384.
29. Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України (Спомини у 20-ліття "Союзу") // Молода нація: альманах. – К.: Смолоскипи, 2002. - № 3. – С. 135 – 150.
30. З таборового життя // Громадська думка. – 1917. – Ч.68. – 7 жовт. – С. 4.
31. З чим австрійська і німецька армії мають йти на територію України у війні з Росією // Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.) / Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. – Луганськ: СУДУ, 1999. – С. 86-89.

32. Звіт з діяльності Союзу визволення України серед полонених російської армії української народності // Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.) – С. 260-265.
33. Кобець О. Записки полоненого (пригоди і враження учасника Першої світової війни). – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959 // <http://www.geocities.com/ukrexlibris2002/kobec/part3.html>.
34. Лист Українських Січових Стрільців сотні Д. Вітовського до Президії "Союзу визволення України" із схваленням їх діяльності // Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.) / Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. – Луганськ: СУДУ, 1999. – С. 99-100.
35. Луб І. "Робіть як робили. Повернете – матимете силу робити" // Розвага. – 1917. – Ч. 27. – 1 лип. – С. 1.
36. Меленевский М., Скоропис-Йолтуховский А. Что-же такое "Союз освобождения Украины"? (ответ российскому Генеральному Штабу на его извещении о названом Союзе). – Стокгольм, 1917. – 11 с.
37. Меленевський М. Власними силами // Вісник СВУ. – 1915. – Ч. 15-16. – 24 квіт. – С. 1-2.
38. Наша платформа // Україна в ХХ столітті. Збірник документів та матеріалів. – К.: Вища школа, 2000. – С.22-24.
39. Невеселий І. Українське шкільництво // Громадська думка. – 1917. – Ч. 76. – 4 лист. – С. 2-3.
40. Пархоменко К. Два роки видавничої діяльності в таборі // Розвага. – 1917. – Ч.22. – 27 трав. – С. 1.
41. Програма роботи СВУ серед полонених // Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.) – К.: КДЛУ, 1999. – С. 259-260.
42. Проект работ [Союзу] визволення України серед полонених жовнірів з Російської України // Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – К.: КДЛУ, 1999. – С. 256-259.

43. Робітничі команди // Розсвіт. – 1917. – Ч. 85. – 13 груд. – С. 1-2.
44. Сімович В. Великдень у таборі полонених. Двадцять літ тому // Василь Сімович. Праці у 2-х томах. Т. 2. Літературознавство. Культура / Упоряд. Л. Ткач та ін. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – С. 767-770.
45. Сімович В. Відгук березневої революції 1917 р. в таборах полонених українців // Василь Сімович. Праці у 2-х томах. Т. 2. Літературознавство. Культура / Упоряд. Л. Ткач та ін. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – С. 771-774.
46. Сімович В. Культурно-освітня праця в таборах // Календар Просвіти на рік 1936. – Л.: Просвіта, 1935. – С. 22-31.
47. Сімович В. Перед двадцятьма роками. (Спогад з праці по таборах полонених у Німеччині) // Василь Сімович. Праці у 2-х томах. Т. 2. Літературознавство. Культура / Упоряд. Л. Ткач та ін. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – С. 775-792.
48. Сімович В. Початки національно-просвітньої праці серед полонених українців у таборі Фрайштадт // Василь Сімович. Праці у 2-х томах. Т. 2. Літературознавство. Культура / Упоряд. Л. Ткач та ін. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – С. 798-807.
49. Сімович В. Союз визволення України (1914-1934) // Василь Сімович. Праці у 2-х томах. Т. 2. Літературознавство. Культура / Упоряд. Л. Ткач та ін. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – С. 761-764.
50. Сімович В. Таборіві видання під час війни // Василь Сімович. Праці у 2-х томах. Т. 2. Літературознавство. Культура / Упоряд. Л. Ткач та ін. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – С. 755-758.
51. Скоропис-Йолтуховський О. Значення самостійної України для європейської рівноваги. – Відень, 1916. – 15 с.
52. Скоропис-Йолтуховський О. Мої "злочини" // Хліборобська Україна. Зб. 2-4. – Відень, 1920-1921. – С. 191-237.
53. Спільний протест головної Української Національної Ради, Парламентської Репрезентації та "Союзу визволення України" проти

- винищення української культури на західноукраїнських землях, захоплених російськими військами // Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.) / Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. – Луганськ: СУДУ, 1999. – С. 89-91.
54. Трутеня Г. Наш театр // Розвага. – 1917. – Ч. 1. – 14 січ. – С. 1-3.
55. Українські школи в таборах полонених // Вісник СВУ. – 1917. – Ч. 139. – 25 лют. – С. 142.
56. Ухвали Президії Союзу Визволення України // Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр. – Л., 1994. – С. 415-418.
57. Чужинці про українську справу (Анкета Союзу визволення України). – Відень, 1917. – 18 с.
58. Якими засобами удержується культурно-національна робота у Фрайштадтському таборі // Розвага. – 1917. – Ч. 42. – 14 жовт. – С. 2-4.

Монографії, брошури, статі

59. Адамович С. Інформаційно-дипломатична діяльність Союзу визволення України серед слов'янських народів // Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2001. - № 5-6. – С. 174-179.
60. Адамович С. Періодичні видання Союзу визволення України на західноукраїнських землях (1914-1918 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність. – Л., 2002. – С. 271-274.
61. Бачинський Ю. Україна irredenta. – К.: Основні цінності, 2003. – 176 с.
62. Беляєв В., Рудницький М. Під чужими прапорами. – К.: Радянський письменник, 1958. – 292 с.
63. Білоус М., Терлак З. Василь Сімович (1880-1944): життєписно-бібліографічний нарис. – Л., 1995. – 180 с.

64. Брицький П., Юрійчук Є. Професор Василь Сімович на службі українського народу // Буковинський журнал. – 2004. - № 3-4. – С. 109-126.
65. Будков Д. Інформаційно-пропагандистська діяльність українських політичних організацій за кордоном (1914-1918 рр.) // Київська старовина. – 2002. - № 5. – С. 156-160.
66. Будков Д., Веденєєв Д. Слово правди про Україну. Міжнародно-інформаційна діяльність Української держави. 1917-1923 рр. – К. : "К.І.С.", 2004. – 204 с.
67. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1917 рр. У двох томах. Т. 1. – Жовкла: Місіонер, 1998. – 524 с.
68. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. I. Революційна Українська Партія (РУП). – Б. м., Книгоспілка, б. р. – 389 с.
69. Головченко В. Політичний портрет Мар'яна Меленевського // Київська старовина. – 2000. - № 4. – С. 96-110.
70. Голуб А. І. Європейські обрії української соціал-демократії (кінець ХІХ – 1 половина ХХ ст.). – Дніпропетровськ, 1998. – 156 с.
71. Горевалов С.І. Військова журналістика України: історія та сучасність. – Л.: Вид-во Військового ін-ту при ДУ "Львівська політехніка", 1998. – 388 с.
72. Грач Л. Діяльність Андрія Жука у таборах для українських військовополонених періоду Першої світової війни // Історія. (Частина II): Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Харків, Око, 1996. – С.211-213.
73. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
74. Грушевський М. С. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. – К.: Либідь, 1992. – 46 с.

75. Дате У. "Українське питання" у публіцистичних статтях Рудольфа Ойкена в часи Першої світової війни // Київська старовина. – 2003. – № 1. – С. 117-125.
76. Дмитрук В. Г. Вони боролися за волю України (Нариси історії Сірожупанної дивізії): Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – 286 с.
77. Добржанський О., Даниленко В. Степан Смаль-Стоцький. Роки війни // Буковинський журнал. – 1995. – № 1-2. – С.133-143.
78. Донцов Д. Твори. Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Л.: Кальварія, 2001. – 488 с.
79. Дорошенко Д.І. Історія України, 1917-1923. В 2-х т. Т.1. Доба Центральної Ради. – К.: Темпора, 2002. – 320 с.
80. Животко А. П. Історія української преси. – К.: Наша культура і наука, 1999. – 368 с.
81. Запововський В. Національно-просвітницька діяльність СВУ (на прикладі табору українських військовополонених біля м. Зальцведеля (Німеччина) та створення українських дивізій для боротьби з більшовизмом в Україні // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наук. статей. Ч.2. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 294-297.
82. Історія українського війська в 3-х частинах. Ч. 3. Збройні сили сучасної доби. – Л.: Видання І. Тиктора, 1936. – 574 с.
83. Карманюк О. Українська політична еміграція (спроба історичного нарису). – Каліш: Чорномор, 1924. – 42 с.
84. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.
85. Компанієць І. І. Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатській Україні під впливом ідей Великого Жовтня (1917-1920 рр.). – К.: АН УРСР, 1957. – 112 с.

86. Кошик А. К. Рабочее движение на Украине в годы Первой мировой войны и февральской революции. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1965. – 324 с.
87. Кулінич І. М. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900-1914 рр.). – К.: АН УРСР, 1963. – 216 с.
88. Кураєв О. Формування ідеології "української політики" Німеччини (1906-1916 рр.) // Пам'ять століть. – 2000. - № 4. – С. 87-93..
89. Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К.: Наукова думка, 1978. – 316 с.
90. Лавров Ю. П. Початок діяльності Союзу визволення України // Укр. іст. журн. – 1998. - № 4. – С. 17-32.
91. Лавров Ю. П. Про ідейні й організаційні засади Союзу визволення України // Укр. іст. журн. – 1996. - № 6. – С. 79 - 90.
92. Левинський В. Причини світової війни. – К.: Робітнича газета, 1918. – 40 с.
93. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918: На підставі споминів і документів. – Л., 1928. – 776 с.
94. Липа Ю. Союз визволення України. – Одеса: Народний стяг, 1917. – 30 с.
95. Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.) / Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. – Луганськ: СУДУ, 1999. – 163 с.
96. Мальков А.А. Деятельность большевиков среди военнопленных русской армии (1915-1919 гг.). – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1971. – 272 с.
97. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К.: Український письменник, 1993. – 413 с.
98. Наріжний С. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Ч. 1. – Прага, 1942. – 372 с.

99. Осечинський В. К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. – Л., 1954. – 188 с.
100. Патер І. Андрій Жук і Союз визволення України // Молода нація: альманах. – К.: Смолоскипи, 2002. - № 3. – С. 58 – 82.
101. Патер І. Галичина і Галичани у діяльності Союзу визволення України // Збірник праць на пошану Л. І. Крушельницької. – Л., 1998. – С. 153-169.
102. Патер І. Проблеми соборності в діяльності Союзу визволення України (1914-1918 рр.) // Історія. Частина II. Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Харків: Око, 1996. – С. 35-39.
103. Патер І. Союз визволення України: заснування, політична платформа та орієнтація // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1999. – Вип. 34. – С. 331-339.
104. Патер І. Союз визволення України і формування національних військових частин // Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2001. - № 5-6. – С. 169-173.
105. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Л., 2000. – 346 с.
106. Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В. І. Танцюри. – К.: Академія, 2002. – 488 с.
107. Расевич В. Зовнішньополітичні орієнтації австрійських українців (1912-1918 рр.) // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. Вип. 2. (1995-1997 рр.). – Л., 1999. – С. 253-269.
108. Ремер К., Бах П. Політика німецького імперіалізму щодо України в Першій світовій війні // Укр. іст. журн. – 1968. - № 8. – С. 17-25.
109. Рибак О. Проблема українського національного відродження на сторінках газети "Ukrainische Nachrichten" (1914-1916) // Українська еміграція. Історія і сучасність. – Л.: Каменярь, 1992. – С. 264-270.

110. Роздольський Р. До історії "Союзу визволення України" // Український самостійник. – 1969. - № 137. – С. 31-40; № 138. – С. 29-35; № 139. – С. 38-42; № 140. – С. 32-39; № 141. – С. 26-30; № 142. – С. 32-38.
111. Романюк М., Крупський І. До історії становлення української таборової преси (1915-1917 рр.) // Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. Історія. Частина II. – С. 213-222.
112. Самостійна Україна. – Вецляр: Видання Союзу Визволення України, 1917. – 44 с.
113. Сарбей В. Г. Національне відродження України / Україна крізь віки: в 15-ти томах. – К.: Альтернатива, 1999. – Т. 9. – 336 с.
114. Сидоренко Н.М. Національно-духовне самоствердження: У 3-х ч. Ч.1. Українська таборова періодика часів Першої світової війни. – К.: Дослідницький центр історії української преси, 2000. – 202 с.
115. Сидоренко О. Українська таборова преса часів Першої світової війни: політично-національні орієнтири // Історія. Частина II: Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – С. 207-210.
116. Сосновський М. Дмитро Донцов: політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму. – Нью-Йорк-Торонто, 1974. – 419 с.
117. Срібняк І. Видавнича діяльність полонених українців у Німеччині в 1914-1918 рр. (За матеріалами табірної преси та "Вісника СВУ") // Історія. Частина II: Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. –Харків, 1996. – С. 250-256.
118. Срібняк І. Культурно-просвітницька і організаційна діяльність Союзу визволення України у багатонаціональних таборах царської армії в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1917 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX століття. Вип. 3. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 198-221.

119. Срібняк І. Полонені та інтерновані вояки-українці в Європі (1914-1924 рр.). Автореферат докт. дис. – К., 2000. – 38 с.
120. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – К.: КДЛУ, 1999. – 296 с.
121. Срібняк І. Табір полонених українців у Зальцведелі (Німеччина) у 1915-1917 рр. // Київська старовина. – 1997. - №3-4. – С. 139-151.
122. Срібняк І. Українська еміграція у Німеччині: погляд історика // Всесвіт. – 1998. – № 11. – С. 141-144.
123. Срібняк І. Український табір військовополонених у Зальцведелі (Німеччина) в 1915-1918 рр. // Політологія. Етнологія. Соціологія: Доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Харків, 1996. – С. 405-410.
124. Телешун С. О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX століття. – К., 1996. – 129 с.
125. Україна у міжнародних відносинах XX століття / За ред. Я. Й. Малика. – Л.: Світ, 2004. – 468 с.
126. Цвенгрош Г. Українське питання у франкомовному світі // Українська періодика: історія і сучасність. – Л.: Каменярь, 1992. – С. 271-299.
127. Чередниченко В. За кулісами так званого СБУ // Всесвіт. – 1973. – № 10. – С. 201-214.
128. Чернецький А. Спомини з мого життя. – К.: Основні цінності, 2001. – 168 с.
129. Луговський О. Комісія у справах військовополонених при Головному Штабі української держави // <http://www.uarmy.com.ua/ALMANAH/ALMANAH03/article04/art4.html>.
130. Сидоренко Н. М. Публіцистична "сміхотерапія" на сторінках українських таборових часописів // <http://journlib.univ.kiev.ua/obraz/9.htm>.

131. Чернышев В. В. Украинский сепаратизм и Центральные Державы в преддверии и во время I Мировой Войны до революции 1917 г. (Из кн.: Чернышев В. В. Украинский сепаратизм. Страницы истории) // <http://russian.org.ua/archives/2004/0411/041105upt.shtml>